

УСТАНОВА АДУКАЦЫІ
“БЕЛАРУСКІ ДЗЯРЖАЎНЫ ПЕДАГАГІЧНЫ
ЎНІВЕРСІТЭТ ІМЯ МАКСІМА ТАНКА”

УДК 811.161.3'221:821.161.3

ЧАРНЫШОВА
Анастасія Міхайлаўна

**МОЎНАЯ РЭПРЭЗЕНТАЦЫЯ НЕВЕРБАЛЬНЫХ ПАВОДЗІН
ПЕРСАНАЖАЎ У БЕЛАРУСКАЙ МАСТАЦКАЙ ЛІТАРАТУРЫ**
(на матэрыяле твораў В. Быкава, У. Караткевіча, І. Мележа)

Аўтарэферат
дысертацыі на атрыманне вучонай ступені
кандыдата філалагічных навук
па спецыяльнасці 10.02.01 – беларуская мова

Мінск, 2018

Работа выканана ва ўстанове адукацыі
“Гомельскі дзяржаўны ўніверсітэт імя Францыска Скарыны”

- Навуковы кіраўнік:** **Станкевіч Аляксандра Аляксандраўна,**
доктар філалагічных навук, прафесар,
прафесар кафедры беларускай мовы
УА “Гомельскі дзяржаўны ўніверсітэт імя
Францыска Скарыны”
- Афіцыйныя апаненты:** **Сянкевіч Васіль Іванавіч,**
доктар філалагічных навук, прафесар,
прафесар кафедры агульнаадукацыйных
дысцыплін і методык іх выкладання
УА “Брэсцкі дзяржаўны ўніверсітэт імя
А. С. Пушкіна”
- Русак Вольга Уладзіміраўна,**
кандыдат філалагічных навук, загадчык
кафедры беларускай філалогіі
УА “Беларускі дзяржаўны тэхналагічны
ўніверсітэт”
- Апаніруючая арганізацыя:** УА “Мазырскі дзяржаўны педагагічны
ўніверсітэт імя І. П. Шамякіна”

Абарона адбудзецца 17 студзеня 2019 г. у 13.00 на пасяджэнні савета па абароне дысертацый К 02.21.01 пры ўстанове адукацыі “Беларускі дзяржаўны педагагічны ўніверсітэт імя Максіма Танка” па адрасе: 220050, г. Мінск, вул. Савецкая, 18, аўд. 42, e-mail: lingby@gmail.com; тэл. вучонага сакратара: (+37517)2008253.

З дысертацыяй можна азнаёміцца ў бібліятэцы ўстановы адукацыі “Беларускі дзяржаўны педагагічны ўніверсітэт імя Максіма Танка”.

Аўтарэферат разасланы 7 снежня 2018 года.

Вучоны сакратар
савета па абароне дысертацый

Д. В. Дзятко

УВОДЗІНЫ

Вывучэнне камунікатыўных працэсаў у грамадстве, спецыфічная форма якіх прадстаўлена ў перадачы інфармацыі пры дапамозе мовы і паравербальных знакавых сістэм, з’яўляецца важнай задачай сучаснай тэорыі камунікацыі. У сувязі з тым, што ў наш складаны час вялікае значэнне надаецца міжасобасным зносінам, узнікае асаблівая цікавасць да адлюстравання камунікатыўных працэсаў у розных сферах творчай дзейнасці чалавека, і ў першую чаргу – у літаратурна-мастацкім дыскурсе.

Істотным кампанентам камунікацыі з’яўляюцца невербальныя сродкі зносін, якія ілюструюць, дапаўняюць або замяшчаюць слоўныя адзінкі кантакту.

Сучаснае мовазнаўства, што даследуе мову ў яе разнастайных знешніх і ўнутраных сувязях, праяўляе пэўную цікавасць і да невербалікі як сукупнасці кінесічных сродкаў, якія выкарыстоўваюцца ў камунікатыўных зносінах.

Актуальнасць тэмы дысертацыі абумоўлена ў першую чаргу адсутнасцю ў сучасным беларускім мовазнаўстве спецыяльных даследаванняў, прысвечаных вывучэнню невербальных сродкаў камунікацыі. Як вядома, у пісьмовай форме, у адрозненне ад вусных міжасобасных зносін, невербальныя сігналы перадаюцца апасродкавана, праз прызму аўтарскага светабачання. Таму аналіз структуры, семантыкі і спосабаў вербальнай рэпрэзентацыі сродкаў невербальнай камунікацыі ў кантэксце беларускамоўнага мастацкага дыскурсу з’яўляецца надзённым і запатрабаваным. Акрамя таго, даследаванне невербальных кампанентаў зносін і іх суадносін з вербальным суправаджэннем кантакту адпавядае праблемам сучаснай тэорыі камунікацыі.

АГУЛЬНАЯ ХАРАКТАРЫСТЫКА РАБОТЫ

Сувязь работы з навуковымі праграмамі (праектамі), тэмамі

Дысертацыйнае даследаванне выканана на кафедры беларускай мовы філалагічнага факультэта УА “Гомельскі дзяржаўны ўніверсітэт імя Францыска Скарыны” ў межах даследавання па дзяржаўнай бюджэтнай тэме НДР: “Лексіка матэрыяльнай і духоўнай культуры беларусаў ва ўсходнеславянскім кантэксце” (2011–2015 гг., нумар дзяржаўнай рэгістрацыі – 20111169) падпраграмы “Беларуская мова і літаратура”; дзяржаўнай праграмы навуковых даследаванняў “Гісторыя, культура, грамадства, дзяржава”.

Мэта і задачы даследавання

Мэта даследавання – выявіць спосабы моўнай рэпрэзентацыі невербальных паводзін персанажаў і вызначыць структуру, семантыку, функцыянальную ролю паравербальных кампанентаў у творах В. Быкава, У. Караткевіча і І. Мележа.

Дасягненне пастаўленай мэты абумоўлівае вырашэнне наступных **задач**:

1) вызначыць сучасны стан навуковых даследаванняў у галіне паралінгвістыкі ў цэлым і мастацкім тэксце ў прыватнасці;

2) выявіць знакавыя ўласцівасці невербальных адзінак зносін, разгледзець іх навуковую класіфікацыю;

3) прааналізаваць найменні невербальных паводзін у мастацкім тэксце з улікам іх семантыкі, тыпалогіі і структуры;

4) выявіць функцыянальную значнасць рэпрэзентаваных у тэксце невербальных адзінак камунікацыі;

5) вызначыць ролю паравербальных сродкаў зносін ва ўзаемасувязі з вербальнымі і выявіць нацыянальныя адметнасці невербальных кампанентаў камунікацыі ў мастацкім дыскурсе;

б) ахарактарызаваць структурна-семантычную парадыгму паралінгвістычных актаў камунікацыі і адзначыць выпадкі кантэкстуальна абумоўленай мнагазначнасці невербальных сродкаў зносін, іх сінаніміі, варыянтнасці і антаніміі.

Аб'ектам даследавання з'яўляюцца паравербальныя сродкі, вербальна прадстаўленыя на старонках мастацкіх твораў беларускіх пісьменнікаў. **Прадмет** даследавання – асаблівасці арганізацыі і рэпрэзентацыі невербальных кампанентаў камунікацыі ў мастацкім тэксце.

Матэрыял даследавання быў выяўлены метадам суцэльнай выбаркі з буйных жанраў мастацкіх твораў беларускіх пісьменнікаў-класікаў XX ст. Івана Мележа, Васіля Быкава і Уладзіміра Караткевіча агульным аб'ёмам 5525 старонак (27 твораў, з іх 7 раманаў і 20 апавесцей). У выніку было выдзелена 4148 кантэкстаў, якія адпавядалі пэўным патрабаванням і змяшчалі ў сваім складзе апісанне неабходных для аналізу невербальных кампанентаў камунікацыі. У аўтарскіх апісаннях і каментарыях дыялагічных рэплік герояў прадстаўлены ўвесь спектр паравербальных сродкаў зносін: жэсты, міміка, кантакт вачыма, пастава, рухі цела, дыстанцыя. Усе творы з'яўляюцца крыніцай інфармацыі пра нацыянальна-культурныя асаблівасці народа, яго культурныя традыцыі, паўсядзённыя паводзіны, камунікацыю ў шырокім і вузкім сэнсе. Кожны з аўтараў у сваіх тэкстах вызначае нацыянальны характар беларуса ў розныя перыяды яго жыцця.

Творы названых пісьменнікаў кардынальна адрозніваюцца тэматычнай накіраванасцю, часавым інтэрвалам, у якім адбываюцца падзеі, спосабам адлюстравання мастацкіх вобразаў, аўтарскай манерай пісьма і раскрываюць увесь спектр жыцця беларускага народа. Гэта дапамагае ў адпаведнасці з мэтай рознабакова прааналізаваць камунікатыўную сітуацыю і невербальныя паводзіны персанажаў.

Аснову *методыкі даследавання* складае структурна-семантычны аналіз, пры дапамозе якога апісваюцца функцыі невербальных кампанентаў камунікацыі ў тэксце. Вядучым метадам з'яўляецца апісальна-інтэрпрэтацыйны, заснаваны на непасрэдным назіранні і лінгвістычным тлумачэнні тэкставых з'яў. У працы змяшчаюцца вывады, атрыманыя пры аналізе моўнага матэрыялу метадам суцэльнай выбаркі, і даныя, прадстаўленыя пасля статыстычнай апрацоўкі моўнага матэрыялу.

Навуковая навізна работы заключаецца ў тым, што ўпершыню ў беларускім мовазнаўстве даследуюцца спосабы вербалізацыі невербальных камунікатыўных паводзін, іх сінтагматычныя і парадыгматычныя адносіны, а таксама структурна-семантычная характарыстыка паралінгвістычных актаў камунікацыі і іх кантэкстуальная абумоўленасць у тэксце. Важным і новым для беларускага мовазнаўства з'яўляецца апісанне моўнай рэпрэзентацыі невербальных камунікатыўных паводзін персанажаў у мастацкім дыскурсе з улікам іх сувязі з моўнай сістэмай, а таксама спроба вызначэння ўніверсальных і аўтарскіх асаблівасцей выкарыстання паравербальных сродкаў зносін, уплыву нацыянальнага характару народа на іх ужыванне ў мастацкім тэксце.

Палажэнні, якія выносяцца на абарону

1. Невербальныя сродкі зносін як дадатковыя кампаненты камунікацыі знаходзяць шырокае адлюстраванне ў мастацкіх творах В. Быкава, У. Караткевіча і І. Мележа. Письменнікі дэманструюць розныя падыходы да вербалізацыі парамоўных з'яў, а іх адбор для рэалізацыі ў тэктах падпарадкаваны сюжэту, тэме, месцу дзеяння, а таксама вызначаецца аўтарскім светаўспрыманнем. Выкарыстанне ў структуры мастацкага дыскурсу рэпрэзентаваных невербальных рухаў цела адыгрывае важную ролю ў набліжэнні яго да аб'ектыўнай рэчаіснасці шляхам стылізацыі жывога маўлення. Паравербальныя сродкі ўжываюцца названымі письменнікамі для стварэння партрэта літаратурнага героя, апісання яго сацыяльнага статусу, асаблівасцей паводзін і ўзаемаадносін з іншымі персанажамі.

2. Прааналізаваныя творы вышэйназваных письменнікаў паказваюць, што невербальныя кампаненты ў складзе мастацкага тэксту характарызуюцца сэнсавай разнастайнасцю. Функцыі рэпрэзентаваных паравербальных дзеянняў абумоўлены апісаннем адносін паміж камунікантамі, выражэннем іх эмацыянальнага стану і рэакцыяй на суб'екта. У сувязі з гэтым усе невербальныя акты з пункту гледжання іх семантыкі падзяляюцца на камунікатыўныя (якія суправаджаюць дыялог) і сімптоматычныя (што выражаюць эмацыянальны і псіхічны стан). Прычым сімптоматычныя невербальныя кампаненты, прадстаўленыя ў мастацкім дыскурсе, значна перавышаюць па колькасці камунікатыўныя (66,3% супраць 33,7%). Сярод вылучаных камунікатыўных кінесічных адзінак трэба адрозніваць наступныя: 1) нейтральныя (з'яўляюцца рэакцыяй на вербальныя рэплікі адрасата і ілюструюць адносіны паміж суб'ектамі); 2) дэйктычныя (указваюць на каго-/што-небудзь, выдзяляючы з раду аднародных); 3) этыкетныя (адпавядаюць нормам сацыяльных паводзін). Для апісання невербальных актаў у мастацкіх тэктах звяртаецца ўвага на актыўны орган, які ўтварае пэўны рух цела, прычым для вербалізацыі жэстаў такім органам часцей выступае рука (54%), а мімікі – губы (вусны) (31%). Паравербальныя зносіны характарызуюцца больш высокай, чым вербальны кантакт, ступенню нацыянальна-культурнай маркіраванасці і з'яўляюцца формай рэпрэзентацыі нацыянальнага менталітэту і тых базавых складнікаў, якія яго фарміруюць.

3. У разгледжаных творах выкарыстоўваецца вялікая колькасць слоўна рэпрэзентаваных тыпаў невербальных паводзін, знакавы характар якіх абумоўлівае двухпланавасць іх семантычнай структуры, дыялектычнае адзінства літаральнага і сімвалічнага планаў выражэння. Паравербальныя найменні з'яўляюцца карэлятамі кінесічных і акулесічных рухаў і перадаюць умоўны характар дзеянняў, якія яны называюць. Моўнае апісанне невербальных паводзін у тэксце адлюстроўвае тры спосабы іх вербалізацыі: 1) эксплікацыя формы (*махнуць рукой*); 2) эксплікацыя значэння (*разгублены твар*); 3) адначасовая эксплікацыя і формы, і значэння (*са злосцю ўдарыць па твары*). У большасці выпадкаў у мастацкім дыскурсе рэалізуецца наступная мадэль рэпрэзентацыі паравербальных кампанентаў камунікацыі: лексічнае абазначэнне эмоцыі (эмацыянальны маркёр, канкрэтызатар) – намінацыя невербальнага руху (дзеянне, выражанае дзеясловам) – выразнік эмоцыі (актыўны орган, які ўтварае дзеянне).

4. Паравербальныя сродкі камунікацыі ў даследаваных тэкстах могуць перадаваць інфармацыю разнастайнага характару як пры сумесным выкарыстанні з вербальным кантэкстам, так і пры ізаляванай рэалізацыі ў працэсе зносін. Адрозненне тыпаў узаемадзеяння выражаецца моўна рэпрэзентаванымі невербальнымі адзінкамі, якія выконваюць *функцыі дубліравання* (зключаецца ў пацвярджэнні, удакладненні зместу вербальнага кампанента), *замышчэння* (актуалізацыі ролі паравербальных сродкаў), *супрацьпастаўлення* (супярэчнасці зместу выказванняў персанажаў), *рэгулявання* (арганізацыі камунікатыўных працэсаў).

5. Вербалізаваныя кінесічныя і акулесічныя сродкі зносін у мастацкіх творах В. Быкава, У. Караткевіча і І. Мележа характарызуюцца функцыянальнымі сувязямі на аснове парадыгматычных адносін і вызначаюцца *полісеміяй*, якая паказвае на кантэкстуальную абумоўленасць паравербальных адзінак і разнастайнасць іх значэнняў у тэксце, *сінаніміяй*, што дэманструе шматвобразнасць і шматаспектнасць невербальнай камунікацыі, дазваляе пазбегнуць таўталогіі, *варыянтнасцю*, якая пазбаўляе аўтарскі тэкст аднастайнасці ва ўжыванні кінесічных адзінак, і *антаніміяй*, што вызначае суіснаванне ў адным творы ўзаемавыключальных па сваіх значэннях невербальных сродкаў, тым самым указвае на кантраснасць камунікатыўных паводзін.

6. Моўна рэпрэзентаваныя невербальныя сродкі ў прааналізаваных тэкстах структурна прадстаўлены аднаслоўнымі адзінкамі, словазлучэннямі і сказамі. Самым прадуктыўным спосабам рэалізацыі паравербальных кампанентаў у мастацкім дыскурсе з'яўляецца дзеяслоўнае словазлучэнне (72%). Пры гэтым кінесічныя і акулесічныя найменні, якія па структуры суадносяцца са сказам і словам, значна саступаюць па колькасці словазлучэнням (адпаведна 17% і 11%). Гэта звязана з тым, што аднаслоўнай лексемы не заўсёды дастаткова для перадачы семантыкі невербальных паводзін персанажаў, а сказ часта бывае перагружаны залішняй інфармацыяй, у той час як словазлучэнне – ідэальнае ўвасабленне формы і зместу кінемы ў мастацкім тэксце.

Асабісты ўклад саіскальніка вучонай ступені

Дысертацыя з'яўляецца самастойным навуковым даследаваннем, выкананым на аснове моўнага матэрыялу, сабранага і асэнсаванага аўтарам.

Апрабацыя дысертацыі і інфармацыя аб выкарыстанні яе вынікаў

Асноўныя палажэнні і вынікі дысертацыйнага даследавання прайшлі апрабацыю на Міжнароднай навуковай канферэнцыі “VIII Міжнародныя навуковыя чытанні, прысвечаныя Сцяпану Некрашэвічу” (Гомель, 18 мая 2007 г.); III Міжнароднай навуковай канферэнцыі “Традыцыі матэрыяльнай і духоўнай культуры Усходняга Палесся: праблемы вывучэння і захавання ў постчарнобыльскі час” (Гомель, 28–29 мая 2009 г.); Рэспубліканскай навуковай канферэнцыі “VII рэспубліканскія Калеснікаўскія чытанні” (Брэст, 15 снежня 2009 г.); XVII Рэспубліканскай студэнцкай навукова-практычнай канферэнцыі “От идеи – к инновации” (Мазыр, 29 красавіка 2010 г.); Міжнароднай навукова-практычнай канферэнцыі студэнтаў, аспірантаў і маладых вучоных “IV Машеровские чтения” (Віцебск, 28–29 кастрычніка 2010 г.); VII Міжнароднай навукова-практычнай канферэнцыі маладых даследчыкаў “Содружество наук. Барановичи-2011” (Баранавічы, 19–20 мая 2011 г.); VIII Міжнароднай навукова-практычнай канферэнцыі маладых даследчыкаў “Содружество наук. Барановичи-2012” (Баранавічы, 23–24 мая 2012 г.); Міжнароднай навукова-практычнай канферэнцыі студэнтаў, аспірантаў і маладых вучоных “VI Машеровские чтения” (Віцебск, 27–28 верасня 2012 г.); Міжнароднай навуковай канферэнцыі “Язык. Общество. Проблемы межкультурной коммуникации” (Гродна, 20–21 сакавіка 2012 г.); XIV Міжнароднай навукова-практычнай канферэнцыі “Традиционная культура на территории Российско-Белорусского пограничья: историко-этнографический и лингвокультурологический аспекты” (Навазыбкаў, Бранская вобласць, 14–15 лістапада 2012 г.); Навуковай канферэнцыі да 75-годдзя з дня нараджэння прафесара Г. М. Малажай “Актуальныя праблемы мовазнаўства і лінгвадыдактыкі” (Брэст, 15 сакавіка 2013 г.); II Рэспубліканскай навукова-практычнай канферэнцыі маладых вучоных “Мова і літаратура ў XXI стагоддзі: актуальныя аспекты даследавання” (Мінск, 22 сакавіка 2013 г.); VII Міжнароднай навуковай канферэнцыі “Текст. Язык. Человек” (Мазыр, 20–24 мая 2013 г.); Міжнароднай навукова-практычнай канферэнцыі, прысвечанай 100-годдзю МДУ імя А. А. Куляшова “Актуальные проблемы современной филологии и преподавания филологических дисциплин” (Магілёў, 16–17 мая 2013 г.); IV Міжнароднай навуковай канферэнцыі “Традыцыі матэрыяльнай і духоўнай культуры Усходняга Палесся: праблемы вывучэння і захавання ў постчарнобыльскі час” (Гомель, 31 мая 2013 г.); Міжнароднай навуковай канферэнцыі “Традыцыі матэрыяльнай і духоўнай культуры Усходняга Палесся: праблема вывучэння і захавання ў постчарнобыльскі час” (Гомель, 20 мая 2016 г.); II Рэспубліканскай навукова-практычнай канферэнцыі “Моўная адзінка ў кантэксце часу” (Брэст, 18 лістапада 2016 г.); Рэгіянальнай навукова-практычнай канферэнцыі “Нацыянальна-культурны кампанент у літаратурнай і

дыялектнай мове” (Брэст, 21 лютага 2017 г.); Міжнароднай навуковай канферэнцыі “Традыцыі матэрыяльнай і духоўнай культуры Усходняга Палесся: праблема вывучэння і захавання ў постчарнобыльскі час” (Гомель, 18 мая 2018 г.).

Апублікаванне вынікаў дысертацыі

Асноўныя тэарэтычныя палажэнні і вынікі дысертацыйнага даследавання адлюстраваны ў 43 публікацыях (агульны аб’ём 17,6 аўт. арк.), з іх слоўнік (5,6 аўт. арк.), 4 артыкулы ў рэцэнзаваных перыядычных выданнях, у тым ліку ў адным замежным (2 аўт. арк.), 22 – у зборніках навуковых артыкулаў (6,2 аўт. арк.), 16 – у матэрыялах міжнародных і рэспубліканскіх канферэнцый, у тым ліку ў адных замежных (3,8 аўт. арк.).

Структура і аб’ём дысертацыі

Дысертацыя складаецца з пераліку ўмоўных абазначэнняў, уводзін, агульнай характарыстыкі работы, трох глаў, заключэння, бібліяграфічнага спіса, які ўключае 181 найменне, спіса публікацый саіскальніка (43 найменні), дадаткаў. Агульны аб’ём дысертацыі складае 211 старонак, асноўны тэкст займае 126 старонак (у тым ліку 3 табліцы – 8 старонак і 11 малюнкаў – 4 старонкі), бібліяграфічны спіс складае 18 старонак, дадаткі – 69 старонак (спіс найменняў невербальных сродкаў зносін – 67 старонак, акты ўкаранення – 2 старонкі).

АСНОЎНЫ ЗМЕСТ ДЫСЕРТАЦЫІ

У першай главе дысертацыі “**Невербальны кампанент камунікацыі**” разглядаюцца тэарэтычныя аспекты даследавання паралінгвістыкі, невербальнай семіётыкі і кінесікі ў айчынным і замежным мовазнаўстве, акрэсліваецца тэарэтычная база аналізу. Глава складаецца з чатырох раздзелаў.

У раздзеле 1.1 “Развіццё паралінгвістыкі як навуковага напрамку” аналізуюцца працы вядомых айчынных (В. Р. Кастамарава, Я. М. Верашчагіна, Г. У. Калшанскага, І. Н. Гарэлава, Р. Я. Крэйдліна, Н. В. Накашыдзэ і інш.) і замежных (Р. Бердвістэла, П. Экмана, У. Фрызена, Д. Эфрана, Э. Хола, Дж. Трэйгера і інш.) лінгвістаў па праблеме станаўлення паралінгвістыкі як раздзела мовазнаўства.

Адзначаецца, што паняцце *паралінгвістыка* было ўведзена ў 40-х гг. ХХ ст. А. Хілам, аднак даследаванні ў гэтай галіне пачалі праводзіцца з 60-х гадоў, калі мовазнаўства выйшла за межы вывучэння толькі моўнай сістэмы.

У рабоце акцэнтуюцца ўвага на даследаваннях невербальных сродкаў зносін, праведзеных рускім лінгвістам Р. Я. Крэйдліным, які разглядае праблемы суадносін вербальных і невербальных знакаў і галоўнай сваёй задачай лічыць пабудову ўнутрымоўнай семантычнай тыпалогіі невербальных паводзін.

Падкрэсліваецца, што сучасны этап даследаванняў у галіне невербальнай камунікацыі адрозніваецца спалучэннем традыцыйных падыходаў да апісання

розных відаў паралінгвістычных сродкаў з новымі аспектамі і тэндэнцыямі, характэрнымі для лінгвістыкі пачатку ХХІ стагоддзя.

У раздзеле 1.2 “Даследаванне паралінгвістычных кампанентаў у мастацкім тэксце” разглядаюцца асноўныя падыходы да лінгвістычнага аналізу вербальных і невербальных кампанентаў камунікацыі як адзінага цэлага не толькі ў вуснай, але і пісьмовай форме. Адзначаецца, што адлюстраванне невербальных рухаў у тэксце – складаны супярэчлівы працэс: з аднаго боку, гэта ўспрыманне невербальных кампанентаў у міжасобасных зносінах, з другога – іх пераасэнсаванне і перадача ў тэксце вербальнымі сродкамі.

Згадваецца, што лінгвістычны разгляд сродкаў вербалізацыі невербальных кампанентаў камунікацыі вядзецца ў розных кірунках, пачынаючы з 70-х гадоў ХХ ст. Праблема вывучэння паралінгвістычных элементаў у мастацкім дыскурсе прадстаўлена ў працах даследчыкаў З. З. Чанышавай, А. В. Дзяменцьева, В. Д. Гарбенка, В. С. Гарабец, Н. Г. Слыхалавай і інш.

Раздзел 1.3 “Знакавыя ўласцівасці невербальных адзінак зносін” прысвечаны семіятычнай прыродзе паравербальных кампанентаў камунікацыі. Адзначаецца, што асноўным прадметам семіётыкі лічыцца знак, які ўключае два абавязковыя складнікі – форму і змест, яго матэрыяльную і інфармацыйную часткі. Знак можа існаваць толькі тады, калі ён складаецца з абедзвюх частак.

Знакамі, якія часцей за ўсё выкарыстоўваюцца ў працэсе камунікацыі, з’яўляюцца словы. Акрамя слоў, у сітуацыі зносін знакамі могуць выступаць невербальныя адзінкі.

Падкрэсліваецца, што семіятычная прырода жэста абумоўлівае двухбаковасць яго зместу: рух, які ўключаны ў камунікатыўны акт, набывае камунікатыўнае значэнне і ўспрымаецца як знакавы, калі з пэўнай формай асацыіруецца пэўнае ўмоўнае значэнне.

Пытаннем асноўных элементаў і працэсаў функцыянавання паралінгвістыкі прысвечаны раздзел 1.4 “Класіфікацыя невербальных кампанентаў камунікацыі і іх функцыі”, у якім аналізуюцца работы замежных і айчынных вучоных.

Адзначаецца, што на сённяшні дзень у мовазнаўстве не існуе агульнапрынятай, адзінай тыпалогіі невербальных сродкаў камунікацыі. Асаблівую цікавасць уяўляюць класіфікацыі вучоных-лінгвістаў, якія займаліся аналізам вербалізаваных жэставых кампанентаў у мастацкім тэксце (перш за ўсё А. А. Зуевай, А. Л. Васільевай, А. В. Мішына, В. Г. Хлыстовай, А. А. Русінай).

Падкрэсліваецца, што невербальныя і вербальныя каналы камунікацыі знаходзяцца ў складаным узаемадзеянні. Даследчыкамі называюцца розныя як па колькасці, так і па якасці функцыі невербальнай камунікацыі. У рабоце вырашана прытрымлівацца класіфікацыі Р. К. Патапавай, якая выдзяляе наступныя функцыі невербальных паводзін: *паўтарэнне; контрадыкцыя; субстытуцыя; рэгуляванне; дапаўненне; акцэнтаванне.*

У другой главе дысертацыі “**Намінацыя і семіятычныя ўласцівасці невербальных сродкаў у мастацкім тэксце**” разглядаюцца магчымыя спосабы вербалізацыі кінем, вызначаюцца асноўныя лексіка-семантычныя мадэлі рэпрэзентацыі паравербальных кампанентаў зносін, выяўляецца нацыянальныя адметнасці паравербальных сродкаў у мастацкім дыскурсе. Глава складаецца з васьмі раздзелаў.

У раздзеле 2.1 “**Вербалізацыя жэстаў. Камунікатыўныя жэсты**” на аснове аналізу сабранага фактычнага матэрыялу вызначаецца тыпалогія вербалізаваных жэставых паводзін. Акцэнтуюцца ўвага на семантычнай класіфікацыі Р. Я. Крэйдліна, якая прадугледжвае выдзяленне **камунікатыўных і сімптаматычных** жэстаў.

У выніку аналізу рэпрэзентаваных камунікатыўных жэстаў выдзяляюцца тры групы: нейтральныя (агульнакамунікатыўныя, агульныя), дэйктычныя (указальныя) і этыкетныя.

У складзе нейтральных жэстаў былі вылучаны семантычныя групы кінем са значэннем: **згоды** (выражанае моўнымі адзінкамі *кіўнуць; кіўнуць згодна; кіўнуць/хітнуць/матнуць галавой (галавою); ківаць барадой; махнуць рукой; запляскаць; запляскаць у далоні і інш.*); **нязгоды, адмовы** (*заматаць/паматаць/матляць галавой (галавою); круціць/пакруціць галавой; нязгодна крутнуць галавой; адмоўна паківаць галавой; замахаць рукамі; тупаць нагамі і інш.*); **спробы звярнуць на сябе ўвагу** (*ухапіць/узяць за руку; махаць/замахаць рукамі; узяць за плячо (плечы); тузануць/таргануць за плячо; штурхнуць пад локаць; піхнуўшы локцем; штурхануць нагой і інш.*); **нежадання размаўляць, адмовы ад кантакту** (*адмахнуцца; махнуць рукой; закрыць рот далонямі; адварнуць твар; апускаць галаву і інш.*); **безнадзейнасці, безвыходнасці абставін** (*махнуць рукой; апусціць рукі; развесці рукамі; паціснуць плячыма; апусціць/навесіць галаву (галовы) і інш.*); **супакойвання, сучашэння** (*класці/пакласці руку на плячо; дакрануцца да пляча; паціснуць руку; гладзіць/пагладзіць руку (рукі); пагладзіць па галаве; гладзіць валасы; гладзіць па рукаве і інш.*); **сігналу да дзеяння** (*махаць рукой; трасянуць плячыма; кіўнуць; кіўнуць галавой; піхаць ботам і інш.*).

Сярод камунікатыўных жэстаў вылучаюцца **дэйктычныя** жэсты, прызначаныя для таго, каб выдзяляць нейкі прадмет з раду аднародных. Звычайна даныя жэсты маюць умоўны характар, а іх расшыфроўка вызначаецца сітуацыяй, пры якой яны выкарыстоўваюцца. У дысертацыі апісваюцца дэйктычныя жэсты, якія ўказваюць на месца, чалавека ці частку яго цела, прадмет: – *Твая нара? – кіўнуў ён галавою ў бок Ганнінай хаты* (Мележ. Людзі на балоце); *Хлебнік паказаў пальцам на шэсце. – Глянь, гэты ў мешкавіне* (Караткевіч. Хрыстос прыязміўся ў Гародні).

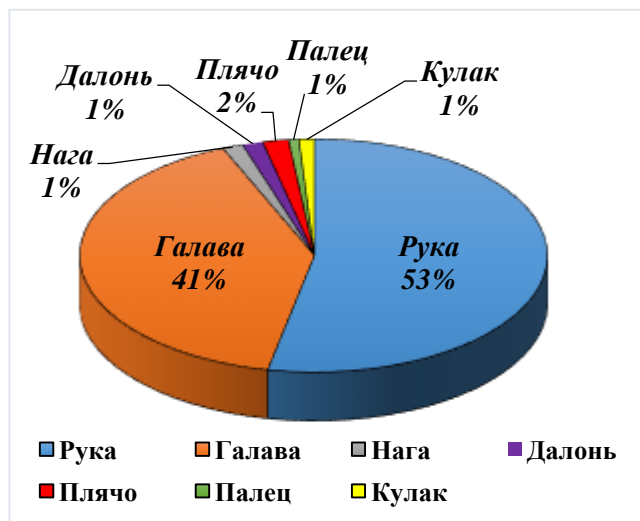
Характэрнымі камунікатыўнымі жэстамі з’яўляюцца **этыкетныя** жэсты, якія адпавядаюць нормам сацыяльных паводзін у пэўнай камунікатыўнай сітуацыі і падкрэсліваюць яе сімвалічныя прыкметы і ўласцівасці. Адзначаецца, што ў мастацкіх тэкстах рэалізуюцца этыкетныя жэсты рознай семантычнай

накіраванасці. Самымі пашыранымі сярод іх з'яўляюцца жэсты са значэннем *прывітання і развітання* (– *Дзень добры, донечка! – І гучна цмокнуў яе ў лоб* (Караткевіч. Дзікае паляванне караля Стаха); *Перайшоўшы вуліцу, ён павярнуўся і ўзняў руку. – Бывай!* (Караткевіч. Чорны замак Альшанскі) і інш.).

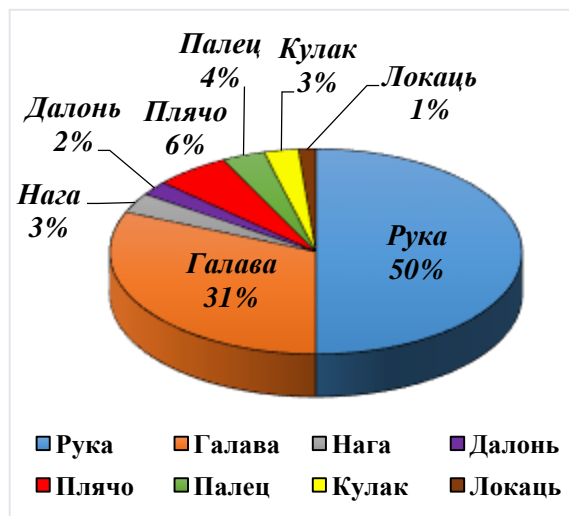
Адлюстроўваюцца ў рабоце таксама **застольныя этыкетныя жэсты**, звязаныя з застольнай атрыбутыкай (*чокацца; узяць/прыўзнімаць/паднімаць чарку/бакал/шклянку/кілішак*), **жэсты абрадавага дзеяння** (*хрысціцца; перахрысціцца; перахрысціць*), **мужчынскія этыкетныя жэсты**, асабліва тыя, якія прымяняюцца ў адносінах да жанчыны, дзе праяўляецца мужчынская галантнасць (*узяць за руку; падаць/працягнуць руку; падхапіць за локаць*), **вайсковыя жэсты** (*стукнуць/прытупнуць/ляскаць абцасамі (абцасам); адказыраць; ускінуць/ускінуўшы руку да пілоткі; казырнуўшы*).

Пры аналізе рэпрэзентаваных жэстаў выкарыстоўваецца дадатковая марфалагічная класіфікацыя, прапанаваная Р. Я. Крэйдліным, згодна з якой ва ўтварэнні невербальных паводзін задзейнічаны актыўны і пасіўны органы. Актыўны (рабочы) орган непасрэдна ўтварае жэст, а пасіўны – часцей вызначае месца дзеяння жэста (*накласці руку на плячо – актыўным органам з'яўляецца рука, а пасіўным – плячо*).

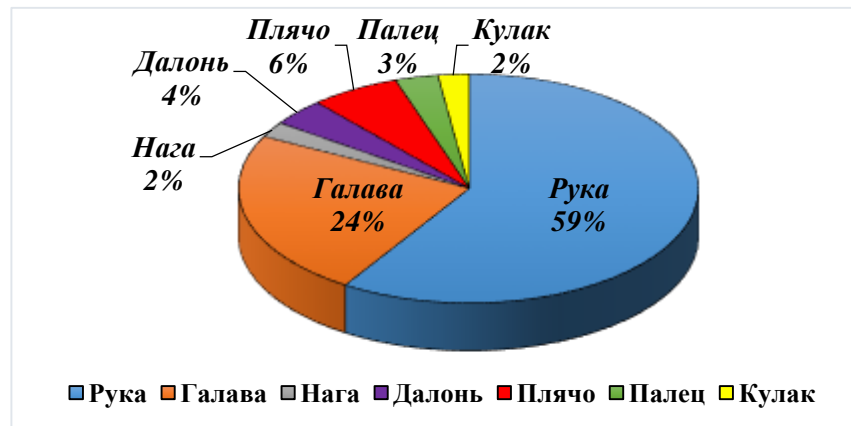
Адзначаецца, што паводле праведзеных статыстычных даследаванняў першую пазіцыю па колькасці найменняў займае падгрупа вербалізаваных кінем, дзе рабочым органам з'яўляецца **рука**, найбольш прадстаўленых у творах У. Караткевіча (59%). Другое месца займаюць адзінкі з актыўным органам **галава**, часцей адлюстраваныя ў прозе І. Мележа (41%). Іншыя падгрупы прыкметна саступаюць у колькасным плане, прычым некаторыя з іх, дзе рабочым органам выступаюць **кулак** і **палец**, прадстаўлены адзінкавымі найменнямі (у творах І. Мележа), а кінемы з актыўным органам **локаць** сустракаюцца толькі ў тэкстах В. Быкава. Працэнтныя суадносіны прадстаўлены ў малюнках 1–3 (с. 9–10).

Малюнак 1. – Класіфікацыя жэстаў па актыўным органе ў прозе І. Мележа

Малюнак 2. – Класіфікацыя жэстаў па актыўным органе ў прозе В. Быкава

Малюнак 3. – Класіфікацыя жэстаў па актыўным органе ў прозе У. Караткевіча

Падкрэсліваецца, што не заўсёды рэпрэзентаваны ў тэксце невербальны кампанент мае ў сваёй структуры намінацыю актыўнага органа, якая ўваходзіць у склад словазлучэння. Часта паравербальныя сродкі зносін прадстаўлены дзеясловамі руху, якія ўказваюць на тое, што інфармацыя перадаецца кінесічна і падразумяваюць орган, што ўдзельнічае ва ўтварэнні кінемы (лексэма **кіўнуць** апісвае дзеянне, зробленае галавой, **тоннуць** – нагамі).

У раздзеле 2.2 “Сімптаматычныя жэсты” аналізуецца другі вялікі клас жэстаў, якія перадаюць эмацыянальны і псіхалагічны стан чалавека. У залежнасці ад тыпу выражаемых эмоцый жэсты падзяляюцца на пазітыўныя і негатыўныя.

Спектр негатыўных эмоцый разнастайны, а кінемныя адзінкі, што адлюстроўваюць іх, могуць абазначаць: **гнеў**, **лютасць** (рэпрэзентаваныя найменнямі *таўхануць кулаком у грудзі*; *біць кулаком у твар*; *размахваючы кулакамі*; *замахнуцца*; *садануць у сківіцу*; *гнеўна паківаць пальцам і інш.*); **незадаволенасць** (*незадаволена матнуць галавою*; *недавольна пакруціць галавою*; *незадаволена набарабаниць аб стол*; *незадаволена затупаець і інш.*); **сорам** (*апусціць/схіліць галаву*); **спалох** (*ухапіцца за руку*; *спалохана тузануць за руку*; *спалохана схапіцца рукою і інш.*); **адчай**, **роспач** (*абхапіць рукамі галаву*; *ухапіцца за галаву*; *прыкрыць вочы рукою і інш.*).

Пазітыўныя сімптаматычныя жэсты семантычна прадстаўлены эмоцыямі: **радасці**, **захаплення** (вербалізаваныя праз найменні з *захапленнем схапіць за локаць*; *тручы рукі*; *узрадавана замахець рукою*; *пляснуць у далоні і інш.*); **пяшчоты**, **ласкі** (*пяшчотна пагладзіць па галаве*; *ласкава ўзяць за рукі*; *гладзіць валасы*; *пяшчотна правесці далонню па галаве*; *лашчыцца галоўкай і інш.*); **зацікаўленасці** (*падняць/узняць/ускінуць галаву*; *з цікаўнасцю павярнуць галовы*; *павярнуць твар*; *узняць твар і інш.*); **задавальнення** (*давольна пакруціць галавою*; *пацерці рукі*; *пагладжваючы жывот і інш.*).

Адзначаецца, што сярод сімптаматычных жэстаў негатыўныя эмоцыі пераважаюць над пазітыўнымі. У ходзе аналізу эмацыянальных жэстаў устаноўлена, што ў большасці выпадкаў рэалізуецца наступная мадэль: лексічнае абазначэнне эмоцыі (эмацыянальны маркёр) – намінацыя

невербальнага руху (дзеянне, выражанае дзеясловам) – выразнік эмоцыі (актыўны орган, які здзяйсняе дзеянне) – *вінавата пакруціць галавой*.

У раздзеле 2.3 “Жэсты-сімвалы” прааналізавана нешматлікая група вербалізаваных жэстаў-сімвалаў, своеасаблівых замяшчальнікаў слоў і паняццяў у працэсе зносін. Жэсты-сімвалы ў значнай ступені абмежаваныя традыцыямі той ці іншай культуры. Сярод жэстаў-сімвалаў разглядаюцца наступныя намінацыі: *скласці/скруціць дулю (фігу); пакруціць пальцам ля скроні; паказаць язык; правесці рукою па шыі; пляваць; пляваць у далоні*.

У раздзеле 2.4 “Рэпрэзентацыя рухаў цела” аналізуюцца камунікатыўна значныя рухі корпуса цела, з дапамогай якіх чалавек перадае пэўную інфармацыю суб’ядніку. Выдзяляюцца наступныя рухі цела: ***рухі корпуса, абдымкі, наклон, прыпаданне на калена і дрыжыкі***. Даная група вербалізаваных кінесічных актаў, як і ўсе іншыя, разглядалася з пункту погляду семантычнай класіфікацыі, паводле якой былі вылучаны камунікатыўныя і сімптоматычныя віды рухаў цела.

Асобна выдзяляецца такі тып рухаў цела, як *дрыжыкі*. Дрыжанне можа мець розныя крыніцы: *дрыжаць ад холаду, ад болю, ад смеху, ад злосці*. Адзначаны кінесічны рух разглядаецца як сімптоматычнае невербальнае дзеянне, значэнне якога абумоўлена эмацыянальным станам герояў. Моўна рэпрэзентуецца дзеяслоўнымі і аддзеяслоўнымі адзінкамі *дрыжаць, уздрыгваць, здрыгануцца, дрыжучы, здрыгануўшыся* і іх семантычнымі сінонімамі *калаціцца, трэсіцца, схамянуцца, зварухнуцца, страпянуцца, калоцячыся, трасучыся*, а таксама субстантыўнымі найменнямі *дрыжыкі, дрыготка*.

Раздзел 2.5 “Вербальнае прадстаўленне мімічных актаў” прысвечаны вывучэнню спосабаў вербалізацыі рухаў мышц твару, якія з’яўляюцца ілюстратарамі эмацыянальнага і псіхалагічнага стану чалавека.

Адзначаецца, што мімічныя кінемы выключна сімптоматычныя. Самымі актыўнымі ў праяўленні эмоцый выступаюць такія часткі твару, як *губы (вусны), бровы, рот*. У мастацкіх тэкстах часцей апісваюцца негатыўныя эмоцыі: ***гнеў*** (прадстаўленыя найменнямі *губы задрыжалі ад гневу; ссунуць бровы; гняўліва варухнуўшы брывамі; ноздры дрыжаць/трапечуць; зубы вышчарыліся; надзімаць шчокі і інш.*); ***злосць*** (*губы (вусны) злосна скрывіліся; нахмурыўшы бровы; самкнуўшы бровы; рот злосна крывіўся; раздзімаць ноздры ад злосці; моршчачы нос і інш.*); ***незадаволенасць*** (*недавольна падтуліць губкі; скрывіць губку; падціснуць губы; бровы ссунуліся; шчака перасмыкнулася; зморшчыць/наморшчыць лоб і інш.*); ***крыўда*** (*губы пакрыўджана задрыжалі; вусны скрывіліся; надзьмуўшы губы; крыўдліва прыкусіць губу; ускінуць нос і інш.*).

Пазітыўныя эмоцыі прадстаўлены наступнымі значэннямі: ***радасці*** (перададзенае намінацыямі *вусны трэсліся; раскрыўшы раток; веі радасна задрыжалі і інш.*); ***здзіўлення*** (*здзіўлена падняць бровы; здзіўлена варухнуць брывамі; узняць/ускінуць бровы; ад здзіўлення разявіць рот; сківіца адвісала і*

інш.); **зацікаўленасці** (*разязвіўшы рот; у цікаўнасці разязіць рот і інш.*); **жалю** (*губы жалліва смыкнуліся; вусны скрывіліся і інш.*).

У тэкстах мімічныя дэскрыпцыі твару прадстаўлены разгорнутымі словазлучэннямі ці сказамі, у якіх проста называецца пэўная эмоцыя: – *Занадта пра сябе турбуецца!* – ...злосна аб’явіў генерал і з пакутаю на твары прыклаў далонь да павязкі (Быкаў. Яго батальён); *Твар яго аж ззяў ад шчасця* (Караткевіч. Нельга забыць). Такія канструкцыі носяць атрыбутыўны характар, перадаюць выраз твару праз яго азначальную пазіцыю.

Асобна выдзяляецца такая мімічная рэакцыя чалавека, як **усмешка**. Спосабы намінацыі данай кінемы разнастайныя: дзеяслоўная адзінка (*усміхнуцца*), дзеяслоўнае словазлучэнне з канкрэтызатарам дзеяння (*вінавата ўсміхнуцца, удзячна ўсміхнуцца*), іменнае словазлучэнне з галоўным словам – назоўнікам (*лагодная ўсмешка, задзірлівая ўсмешка*).

У раздзеле 2.6 “Выражэнне візуальнай камунікацыі” разглядаюцца спосабы рэпрэзентацыі невербальных паводзін, якія характарызуюць выражэнне і напрамак позірку. У даследаванні акцэнтуюцца ўвага на кантэкстнай семантыцы візуальнага кантакту, што ўключае і пэўныя рухі позірку падчас камунікацыі, і змены ў характарыстыцы вачэй. Акулесічныя сродкі зносін класіфікуюцца ў залежнасці ад значэння, якое перадаюць вочы падчас зносін: 1) **гатоўнасць да камунікацыі** (*– А што я павінен гаварыць там? – запытаў ён. Чарноў варухнуў бровамі, коратка зыркнуў на яго... – О, гэта вельмі проста!* (Быкаў. Пастка)); 2) **кантроль над працэсам камунікацыі і паводзінамі партнёра** (*На пляцоўцы я ўбачыў Хілінскага... – Зноў нешта? – ён уважліва разглядаў мяне* (Караткевіч. Чорны замак Альшанскі)); 3) **жаданне ўстанаўлення кантакту і атрымання інфармацыі** (*– Што ж вас прывяло?.. Светлыя, уважлівыя вочы быццам упіліся ў Васіля* (Мележ. Подых навальніцы)); 4) **выражэнне пачуццяў і эмоцый** (*Міхал кінуў на яго бліскавічны злосны позірк: – Яны загінуць* (Караткевіч. Цыганскі кароль)). Больш распаўсюджанымі з’яўляюцца два апошнія значэнні.

Значная частка вербалізаваных кінем са значэннем візуальнага кантакту або зрокавага ўспрымання прадстаўлена субстантывамі **вочы і позірк**. Звычайна гэтыя намінацыі з’яўляюцца кампанентамі наступных дзеяслоўных словазлучэнняў: *апусціць вочы, абвесці вачыма, глядзець у вочы, сачыць вачыма, узнімаць вочы, сустраца позіркам, перавесці позірк, акінуць позіркам, утаропіць позірк і інш.*

Візуальны кантакт можа вербальна рэалізавацца ў мастацкім дыскурсе праз складаня сінтаксічныя канструкцыі (простым сказам ці часткай складанага сказа): *Не той быў цяпер Глушак: пасушэў яшчэ, сагнуўся, як груган, ссівеў нашчэнт; толькі бляск у тхарыных вачах, як быў, астаўся пранізлівы, упарты, нязломны* (Мележ. Подых навальніцы).

Нярэдка пры вербалізацыі кінем, якія характарызуюць візуальны кантакт, пісьменнікі звяртаюцца да метафары: *З-над падстрыжаных у скобку валасоў вуголлямі гарэлі вочы* (Караткевіч. Хрыстос прыямліўся ў Гародні).

У раздзеле 2.7 “Адлюстраванне паставы” аналізуюцца спосабы вербалізацыі свядомага або неўсвядомленага становішча цела ў прасторы. Кінемы, якія абазначаюць паставу, як і іншыя сімптаматычныя невербальныя сродкі камунікацыі, выражаюць унутраны эмацыянальны стан чалавека ў пэўнай сітуацыі зносін: **ропач** (прадстаўлена найменнямі *сядзець/стаяць згорбіўшыся/скурчыўшыся*); **злосць** (*гарбаціцца; сядзець, падкурчыўшы калені*); **рашучасць, катэгарычнасць** (*уткнуць/уперці/падперці рукі ў бокі*) і інш.

Пастава можа паведамляць агульную інфармацыю пра чалавека і ўказваць на **сталы ўзрост** (*Дзед, старэча горбячыся, звыкла палез на палаці* (Мележ. Завей, снежань)); **дрэннае самаадчуванне** (*Моўчкі, рахмана глядзеў стары Глушак, хваравіты, прыгорблены...* (Мележ. Подых навальніцы)); **фізічную стомленасць** (*– Пайшлі перадыхнём, – сказаў ён... А яна ўсё сядзела, нізка звесіўшы голаў* (Быкаў. Альпійская балада)); **прыналежнасць чалавека да вайсковай прафесіі** (*– Ёсць! – не сказаў, а выкрыкнуў Іваноўскі і, ліха казырнуўшы, зачыніў за сабой дзверы* (Быкаў. Жураўліны крык)).

Адзначаецца, што для гэтай групы адзінак у большай ступені, чым для іншых, характэрны разгорнутыя апісанні. Асобныя вербалізаваныя кінемы з’яўляюцца аўтарскімі найменнямі і ўключаюць параўнальныя звароты: *Дарослыя, праходзячы, усміхаліся, а мы стаялі, як саляныя слупы, уражання* (Караткевіч. Сівая легенда); *На пляцоўцы стаяла, дыгаючы, як жораў, нагамі, худая тонкая постаць* (Караткевіч. Чорны замак Альшанскі).

У раздзеле 2.8 “Нацыянальная абумоўленасць ужывання невербальных сродкаў у мастацкім тэксце” адзначаецца, што паравербальная камунікацыя мае ярка выяўленую нацыянальную спецыфіку. Адным з асноўных фактараў, які ўплывае на характар, значэнне, інтэнсіўнасць кінесічных паводзін, з’яўляецца нацыянальны характар, менталітэт пэўнага народа. У даследаванні вылучаюцца дамінантныя асаблівасці невербальных паводзін беларускага народа, якія праяўляюцца падчас камунікатыўных зносін.

Аналіз фактычнага матэрыялу пацвярджае, што беларусы – нацыя, якая часта карыстаецца жэстамі. Калі ж гаварыць пра характар і інтэнсіўнасць самога жэста, то для тыповага беларуса характэрны адкрытыя жэсты, накіраваныя на каго-/што-небудзь. Значная частка жэстаў, якія выкарыстоўвае беларускі народ, адносіцца да тактыльных, што вызначае гэтых людзей як дастаткова кантактных. Вочы як “люстэрка душы” з’яўляюцца першасным і больш грунтоўным несвядомым паказчыкам пачуццяў і думак прадстаўнікоў данай нацыі. Візуальны кантакт для беларусаў – гэта як другая мова, сродак рэгулявання працэсу зносін і выражэння псіхалагічнага стану чалавека ці адносін да іншых. Для беларускай нацыі характэрны прамы позірк у вочы суб’ядніку.

У трэцяй главе “Кантэкстна-функцыянальныя асаблівасці вербалізаваных паралінгвістычных актаў” асноўная ўвага ўдзяляецца кантэкстнай абумоўленасці рэпрэзентаваных у мастацкім дыскурсе невербальных паводзін, іх структуры і лексіка-семантычным асаблівасцям

(полісеміі, сінаніміі, варыянтнасці, антаніміі). Глава складаецца з трох раздзелаў.

У раздзеле 3.1 “Кантэкстнае ўжыванне найменняў невербальных сродкаў камунікацыі” разглядаецца праблема суіснавання вербальных і невербальных сродкаў зносін у тэксце. Пры аналізе мастацкага дыскурсу вербальны і невербальны кампаненты камунікацыі трэба разглядаць як дваадзінства, таму што яны залежаць адзін ад аднаго, маючы знакавы характар.

Праблема суіснавання вербальных і невербальных сродкаў зносін у цэласным камунікатыўным акце звязана ў першую чаргу з вызначэннем асноўных тыпаў суадносін моўных і кінесічных адзінак. Выдзяляюцца наступныя тыпы ўзаемадзеяння вербальных і невербальных складнікаў: **дубліраванне** (невербальныя кампаненты паўтараюць, суправаджаюць вербальны бок камунікацыі або пацвярджаюць, удакладняюць змест моўнай часткі), **субстытуцыя** (невербальныя сродкі аўтаномна перадаюць сэнс вербальнай часткі), **контрадыкцыя** (невербальная частка супярэчыць зместу вербальнай) і **рэгуляванне** (невербальныя сродкі ўдзельнічаюць у арганізацыі працэсу камунікацыі, рэгулююць яго). Самымі пашыранымі з’яўляюцца дубліраванне і субстытуцыя.

Большая частка дубліраванага ўжывання вербальных і невербальных адзінак адносіцца да камунікатыўных жэстаў (напрыклад, ужыванне невербальных паводзін паралельна з моўным выражэннем **згоды/нязгоды**: – *Не дастаў... – А, ладна, – махнуў рукой Лыганоўскі. – Пакурым штось іншае* (Караткевіч. Чорны замак Альшанскі); *Рыбак піхнуўся за стол. – Давай паямо, – сказаў ён да Сотнікава. Той пакруціў галавой. – Еш. Я не буду* (Быкаў. Сотнікаў)).

Аўтаномнае ўжыванне невербальных адзінак камунікацыі супадае з папярэднім тыпам узаемадзеяння вербальнага і невербальнага. Так, замена слоўных рэплік на кінесічныя рухі магчыма часцей за ўсё ў кантэксце з **этыкетнымі жэстамі прывітання**: *Міканор стаяў на ганку... Падаўшы Васілю руку, згадаў весела: – Думаў я, што ты сказаў...* (Мележ. Людзі на балоце) і **развітання**: *Канваір... сказаў, каб канчалі гаварыць. Косцік падаў руку і хадою гаспадара пайшоў у млын...* (Мележ. Людзі на балоце). Субстытуцыя можа сустракаецца і ў апісанні сімптаматычных невербальных паводзін, указваючы на эмацыянальны стан **незадаволенасці**: *За сталом пачаў натужліва кашляць Сотнікаў. Яна пакасілася на яго, нахмурылася, але змоўчала* (Быкаў. Сотнікаў).

Пісьменнікі выкарыстоўваюць прыём контрадыкцыі з мэтай паказаць неадназначнасць тых узаемаадносін паміж персанажамі, на якіх грунтуецца сюжэт мастацкага твора. Адзначаны тып суадносін сустракаецца не часта: у **міміцы**: – *Ён паспрабаваў усміхнуцца, але ўсмешка выйшла невясёлая, крывая* (Мележ. Людзі на балоце); **візуальным кантакце**: – *Братачка Пшанічны, ці няма ў цябе якога куса да агульнай кучы? – Пшанічны моўчкі пакруціў галавой. Свіст зноў падміргнуў сябрам. – Ну, што ж... Абыдземся* (Быкаў. Жураўліны крык).

Рэгуляванне як тып суадносін вербальных і невербальных сродкаў вылучае жэсты, рухі цела, візуальны кантакт, якія выражаюць **жаданне**

наладзіць кантакт: – *Не бойся, бабка. Гэта – салют... Аднак яна, пэўна, не чуе і запытальна глядзіць на мяне. – Сыноч, ці не вайна гэта зноў?* (Быкаў. Мёртвым не баліць); *Ён мелькам зірнуў на Сцяпана і павярнуўся да Хадоські і Ганны. – А вы к малатарні. У гумно* (Мележ. Людзі на балоце) і інш.

Раздзел 3.2 “Структурна-семантычная парадыгма выражэння невербальных сродкаў зносін у мастацкім тэксце” прысвечаны выяўленню лексіка-семантычных працэсаў (полісеміі, сінаніміі, варыянтнасці, антаніміі), уласцівых для невербальных сродкаў зносін.

У залежнасці ад кантэкстуальнай абумоўленасці паравербальныя адзінкі камунікацыі характарызуюцца *полісеміяй*. Мнагазначнымі з’яўляюцца часцей словазлучэнні, якія называюць разнастайныя жэсты і рухі цела. Раскрыццю іх значэння садзейнічае кантэкст. Так, напрыклад, у аповесцях В. Быкава вылучаем полісемантычнае словазлучэнне **кіўнуць галавой**, якое мае наступныя значэнні: 1) **згадзіцца:** – *Затрымаўся, прашу прабачыць. З боепрысамі марока. Валашын стрымана кіўнуў галавой* (Быкаў. Яго батальён); 2) **падаць сігнал да дзеяння:** – *Ну кідай! – кіўнуў галавой Валашын, – Пасля я* (там жа); 3) **клікаць:** *Зандлер пільна глядзеў сюды, іх позірккі сустрэліся, і Зандлер кіўнуў галавой:* – *Ком!* (Быкаў. Альпійская балада); 4) **развітацца:** *Моўчкі падаў мне шырокую далонь Піліпенка, стрымана кіўнуў галавой Грыневіч* (Быкаў. Праклятая вышыня); 5) **указаць на месца:** – *Камандзір роты дзе? – А вунь. Бліндажык там, – кіўнуў галавой Дзянішчык* (Быкаў. Яго батальён).

Для невербальных сродкаў камунікацыі, акрамя мнагазначнасці, характэрны **сінанімія і варыянтнасць**.

Сінанімія невербальных кампанентаў зносін можа быць прадстаўлена ў **межах адной тэматычнай групы:** *адвёў вочы – апусціў вочы – хаваў вочы; трапяталі ноздры – дрыжалі ноздры; падаў руку – падставіў руку – працягнуў руку і г.д., або паміж рознымі тэматычнымі групамі* кінем. Так, напрыклад, у творах У. Караткевіча сустракаюцца сінанімічныя кінеммы са значэннем **прывітання:** *Палкоўнік ласкава, са старамоднай галантнасцю ківае галавой* (Караткевіч. Каласы пад сярпом тваім); *Алесь то паціскаў руку Франсу, то схіляўся да Майкі, то цалаваў маленькую Наталку* (там жа); *Яна не адразу пазнала яго... Алесь схіліўся і пацалаваў ёй руку* (там жа); *–Пазнаёмцеся, – буркнуў Іван. Сабіна зрабіла рэверанс* (там жа) і інш.

Сінанімічныя кінеммы могуць адрознівацца адценнем значэння, стылістычнай афарбоўкай: *ударыць па стале* (агульнаўжывальнае) – *ляснуць па стале* (размоўнае); *адварнуць твар* (агульнаўжывальнае) – *адварнуць морду* (прастамоўнае) і інш.

Да варыянтаў адносяцца кінеммы, у складзе якіх зменлівы кампанент адрозніваецца на марфалагічным ці словаўтваральным узроўнях: *схапіцца за галаву – хапацца за галаву – схопіўшыся за галаву; халодныя вочы – халаднаватыя вочы; ашчэрыў зубы – вышчарыў зубы; махаць рукой – памахаць рукой – махнуўшы рукою; адвёў вочы – адвёў вочкі; падперла рукі ў бокі – уперла рукі ў бокі* і інш.

Сярод вербалізаваных кінесічных адзінак з’ява антаніміі з’яўляецца менш пашыранай, чым астатнія. Кінемы-антонімы – гэта моўныя адзінкі, якія называюць факт невербальнага дзеяння ў адным плане, але з процілеглых бакоў. Антанімічныя адзінкі падзяляюцца на **аднаструктурныя** (адрозніваюцца адным кампанентам: *заплюшчыць вочы – расплюшчыць вочы; падняць галаву – апусціць галаву, акругліць вочы – звузіць вочы; прыўзняць бровы – апусціць бровы, павярнуць твар – адварнуць твар і інш.) і **рознаструктурныя** (адрозніваюцца кампанентным складам сінтаксічнай структуры: *пазіраць мокрымі ад слёз вачыма – усміхацца вачыма*).*

У раздзеле 3.3 “Спосабы моўнага выражэння невербальных паводзін персанажаў у мастацкім тэксце” адзначаецца, што вербалізаваныя кінемы як узаўяўляльныя моўныя адзінкі ўяўляюць сабой пэўнае структурнае адзінства. Яны адрозніваюцца неаднароднасцю структуры. У залежнасці ад колькасці кампанентаў, якія ўваходзяць у склад кінемы, вылучаюцца: *кінемы, структурна раўназначныя слову; кінемы, якія па сваёй структуры з’яўляюцца словазлучэннямі; кінемы, якія па сваёй структуры суадносяцца са сказам ці часткай складанага сказа*.

Самай пашыранай і прадуктыўнай групай найменняў паравербальных сродкаў зносін у мастацкім дыскурсе з’яўляецца група **словазлучэнняў** (2987 адзінак – 72%). Найбольш распаўсюджаныя – словазлучэнні, кампаненты якіх звязаны паміж сабой **кіраваннем** (рэпрэзентуюць у асноўным міміка-жэставыя паводзіны): *махнуць рукой, паціраць рукі, паціснуць плячыма, ссунуць бровы, ускінуць носік, схіліць галаву, кіўнуць галавой, тупаць нагамі, скрывіць губы і інш.* Сустракаюцца словазлучэнні, у якіх залежнае слова **дапасуецца** да галоўнага ў родзе, ліку і склоне (адлюстроўваюць мімічныя паводзіны і візуальную камунікацыю): *пашыраныя вочы, скрыўлены твар, надзьмутыя вусны, іранічная міна, ссунутыя бровы, дрыжачыя веі, строгі позірк, закам’янелы твар, непаразумелыя вочы і інш.* Ужываюцца адзінкавыя словазлучэнні, звязаныя **прымыканнем** (называюць візуальны кантакт): *глядзеў сур’ёзна, глядзеў спадылба, умоўна глядзела і інш.*

Паводле структуры найбольш прадуктыўнымі з’яўляюцца двухкампанентныя словазлучэнні, але кожнае з іх можа пашырацца і ўскладняцца пры дапамозе паясняльных слоў (прыметнікаў, якія ў асноўным выступаюць як азначэнні да назоўнікаў) і канкрэтызатараў (ідэнтыфікатараў) эмацыянальнага стану, пачуццяў, адносін да сітуацыі ці суб’екта (прыслоўяў або спалучэнняў назоўніка з прыназоўнікам).

Другая па колькасці рэпрэзентаваных невербальных адзінак група – група **сказаў** (706 найменняў – 17%). Сказы структурны тып кінем ускладняюцца дадатковымі, паясняльнымі словамі, параўнальнымі зваротамі, пабочнымі ўстаўнымі канструкцыямі і адасобленымі членамі. Часцей невербальныя сродкі зносін прадстаўлены простымі сказамі (пераважна развітым), радзей – уваходзяць у частку складанага сказа: *Вочы Андрэя сталі разгублена-дзікімі* (Караткевіч. Нельга забыць); *Яе смяшлівыя шчокі з ямачкамі па-дзіцячы*

расчырванеліся, а з прыгожых вачэй струменіла такая гарэзлівая вясёласць (Быкаў. Воўчая зграя).

Словы адносна мала прадстаўлены ў прааналізаваных творах (455 адзінак – 11%). Большасць вербалізаваных кінем – **дзеясловы**, ужытыя ў розных формах часу, асобы, ладу, трывання ў залежнасці ад таго, што патрабуе кантэкст: *Маці кінула дачцэ, уздыхнула...* (Мележ. Людзі на балоце). Кінемы могуць быць рэпрэзентаваны **дзеяпрыслоўем**: *Здрыгануўшыся ад нечаканасці, лейтэнант прыгнуўся і з усяе сілы рвануўся далей* (Быкаў. Дажыць да світання). Радзей невербальныя паводзіны перадаюцца ў кантэксце **назоўнікам**: *Гэты халаднаваты пацалунак! Той, калі вусны яе амаль не рухаюцца* (Караткевіч. Ладдзя Роспачы).

ЗАКЛЮЧЭННЕ

Асноўныя навуковыя вынікі дысертацыі

У ходзе праведзенага даследавання былі атрыманы наступныя вынікі:

1. Перад кожным пісьменнікам стаіць задача – дабіцца жывога гучання мовы персанажаў і надаць рэальнасць іх камунікатыўным зносінам пры дапамозе апісання невербальных паводзін. Адлюстраванне пазамоўных сродкаў як кампанента міжасобасных кантактаў у тэксце – гэта дэманстрацыя аўтарскага падыходу да ўключэння ў сюжэтную канву спецыяльных моўных намінацый, што вербалізуюць значымыя жэсты.

У рабоце ў большай ступені звернута ўвага на вербалізаваныя ў творах В. Быкава, У. Караткевіча і І. Мележа кінесічныя (жэсты, рухі цела, міміку, паставу) і акулесічныя (кантакт вачыма) кампаненты зносін. Даследаванне паказала, што самымі частотнымі па выкарыстанні невербальнымі сродкамі з'яўляюцца тыя, што называюць візуальны кантакт (выразы вачэй прадстаўлены на старонках праявітых тэкстаў на 39%) і жэсты (на 29%).

Аналіз фактычнага матэрыялу пацвярджае, што выкарыстанне паравербальных адзінак звычайна вызначаецца сюжэтам твора, падзеямі і храналагічнымі межамі, пакладзенымі ў аснову апавядання, а таксама аўтарскім светабачаннем. Так, у ваенных аповесцях В. Быкава ўжываюцца невербальныя найменні, звязаныя з вайсковымі рытуаламі (*аддаць чэсць, адказыраць*). У раманах І. Мележа, прысвечаных тэме калектывізацыі на вёсцы, сустракаюцца вербалізаваныя жэсты, што апісваюць правілы паводзін на калектывіўных сходах (*падняць руку 'выказаць згоду пры галасаванні'; запляскаць у далоні 'падтрымаць аратара'*). Проза У. Караткевіча вызначаецца рамантычным кірункам і гістарычнай стылізацыяй, таму ў гэтых творах часцей сустракаюцца этыкетныя жэсты, што апісваюць галантныя адносіны мужчыны да жанчыны, паважнае стаўленне дзяцей да бацькоў. У тэкстах І. Мележа і У. Караткевіча ўжываюцца таксама жэсты, якія паказваюць на сацыяльную няроўнасць паміж людзьмі (*пакланіцца, зняць шапку падчас прывітання, упасці ў ногі*) і намінаруюць характэрныя для праваслаўнай культуры рытуалы (*перахрысціць, хрысціцца*).

Моўна рэпрэзентаваныя невербальныя кампаненты тэкставых адзінак могуць выкарыстоўвацца для рэалізацыі партрэтнай функцыі, характарызуючы знешнія прыкметы персанажа; функцыі эмацыйнай ацэнкі, адлюстроўваючы эмоцыі і псіхалагічны стан герояў, а таксама іх стаўленне да таго, што адбываецца вакол; функцыі сацыяльнай ідэнтыфікацыі, дэманструючы ўзровень узаемаадносін персанажаў; экспрэсіўнай функцыі як эфектыўнага моўнага сродку павышэння вобразнасці і выразнасці мастацкага дыскурсу [1; 5; 8–11; 13–14; 16–19; 22–23; 26–28; 31–33; 36; 39–43].

2. У мастацкім тэксце невербальныя кампаненты прадстаўлены камунікатыўнымі (характэрнымі толькі для дыялагічнага маўлення) і сімптоматычнымі (выразнікамі эмацыянальнага і псіхічнага стану) паравербальнымі адзінкамі.

У прааналізаваных творах большасць невербальных сродкаў з'яўляецца сімптоматычнымі (66,3%), што вызначае іх асаблівую ролю ў раскрыцці душэўнага стану, эмоцый чалавека і экспрэсіўнасці маўлення. Класіфікацыя адзначаных паравербальных адзінак паводле семантыкі дазволіла вызначыць разнастайныя эмацыянальныя перажыванні персанажаў, як пазітыўныя, так і негатыўныя. Пры гэтым кампаненты, якія адлюстроўваюць негатыўныя эмоцыі (*незадаволенасць, гнеў, страх, абьякавасць* і інш.), колькасна пераважаюць над тымі сродкамі, што выражаюць пазітыўныя эмоцыі (*радасць, задавальненне, пяшчота* і інш.).

Камунікатыўныя паравербальныя кампаненты саступаюць па колькасці і складаюць 33,7%. У рабоце адрозніваюцца наступныя іх групы: 1) **нейтральныя**, якія выражаюць рэакцыю на словы суб'ядніка і ўключаюць семантычныя групы са значэннямі *згоды, нязгоды, адмовы ад кантакту, падбухторвання да дзеяння, няведання* і інш.; 2) **дэйктычныя**, што ўказваюць на месца, чалавека ці прадмет; 3) **этыкетныя** – выкарыстоўваюцца са значэннем *прывітання, развітання, знаёмства*, а таксама ўключаюць *застольныя, вайсковыя жэсты* і інш.

Для дэманстрацыі ўнутраных перажыванняў герояў аўтары часцей выкарыстоўваюць міміку і візуальны кантакт, а для перадачы інфармацыі суб'ядніку, рэгулявання зносін паміж камунікантамі – жэсты і рухі цела.

Для больш поўнага аналізу жэстаў дадаткова была разгледжана марфалагічная класіфікацыя кінем, якая вызначае актыўны орган, што ўтварае пэўны камунікатыўны рух цела. Згодна з гэтай тыпалогіяй найбольш ужывальнымі часткамі цела для апісання жэстаў з'яўляюцца *рукі* (54%) і *галава* (32%), найменш ужывальнымі – *ногі* (2%) і *кулак* (2%).

Пры апісанні мімічных праяў самымі выразнымі часткамі твару сталі *губы/вусны* (31%) і *бровы* (29%), у той час як нязначныя рухі мышц твару звязаны з такімі яго элементамі, як *ноздры* (3%) і *шчокі* (1%).

Невербальная камунікацыя з'яўляецца часткай культуры пэўнага народа і адлюстроўвае архетыпічныя ўяўленні чалавека. У рабоце выяўлены асноўныя рысы нацыянальнага характару тыповага беларуса (працавітасць,

працаздольнасць, міралюбнасць, памяркоўнасць, адкрытасць, талерантнасць да прадстаўнікоў розных нацый, канфесій і інш.) і адзначаны іх уплыў на характар і інтэнсіўнасць ужывання невербальных сродкаў у разнастайных камунікатыўных сітуацыях. Для беларусаў характэрна сціпласць у выражэнні свайго эмацыянальнага стану, таму яны стрымана карыстаюцца жэстамі, а пераважным для іх з'яўляецца візуальны кантакт (часцей за ўсё – прамы позірк у вочы, які гаворыць аб шчырасці і адкрытасці падчас зносін). Асаблівая роля ў беларусаў адводзіцца міміцы. Адзін з характэрных выказаў твару – усмешка, адраасаваная часцей за ўсё блізім людзям у момант выражэння пазітыўнага стаўлення да чалавека ці сітуацыі [1–6; 10–11; 14–17; 21–25; 27; 31; 34; 37–43].

3. Пры вербалізацыі невербальных сродкаў зносін у мастацкім тэксце захоўваецца іх знакавы характар, паколькі моўнае апісанне жэста павінна адлюстроўваць не толькі форму руху, але і замацаванае за ім умоўнае значэнне. Семантычная структура паравербальных адзінак была разгледжана як двухпланавая ў літаральным і сімвалічным планах выражэння. Даследаванне паказала, што ў мастацкім дыскурсе рэпрэзентацыя паравербальных адзінак адбываецца трыма спосабамі. Калі кінема апісвае невербальнае дзеянне і орган, які яго ўтварае, трэба гаварыць аб адлюстраванні кінемы з боку формы (*біць далонню ў грудзі, стукнуць кулаком па сталю, губы расцягнуліся ва ўсмішцы*). У тым выпадку, калі моўная інтэрпрэтацыя невербальнага дзеяння грунтуецца толькі на семантычным апісанні і ўвага не акцэнтуюцца на актыўным органе, мае месца рэпрэзентацыя невербальных паводзін у змястоўным плане (*незадаволены твар, іранічная ўсмішка, хітрыя вочы*). Разам з тым, моўная рэпрэзентацыя паравербальнага знака можа адначасова экспліцыраваць абодва яго бакі (*спалохана схопіцца рукой за галаву, са скрухай паківаць галавой*).

У ходзе аналізу было ўстаноўлена, што тыповымі мадэлямі моўнай рэпрэзентацыі невербальных паводзін у мастацкім тэксце з'яўляюцца спалучэнні лексем, якія ўключаюць у свой склад назву дзеяння і найменне органа, што ўтварае дзеянне (*кіўнуць галавой, паціснуць плячыма*).

Маючы абмежаваную колькасць спосабаў вербальнага прадстаўлення, невербальныя рухі валодаюць шырокай функцыянальнасцю. Гэта забяспечваецца вялікай колькасцю дадатковых лексічных сродкаў. Канкрэтызатары (ідэнтыфікатары) уключаюцца ў структурную мадэль паравербальных адзінак, тым самым пашыраюць, паясняюць або ўдакладняюць характар невербальнага дзеяння, канцэнтруючы асноўную семантычную нагрузку. Часцей такія дадатковыя лексічныя сродкі паказваюць на эмацыянальны стан чалавека і экспліцыруюцца праз прыслоўі і назоўнікі з прыназоўнікамі (*нецярыліва варухнуць локцем, згодна ківаць галавой, крывіць вусны ў гідлівасці*) [1; 7; 14; 16; 20–21; 24; 26–30; 35–42].

4. Камунікатыўна значныя невербальныя паводзіны ў мастацкім дыскурсе ўступаюць у пэўныя функцыянальна-семантычныя адносіны з вербальнай часткай, якая іх суправаджае, у прыватнасці, паравербальныя адзінкі могуць выступаць у *функцыі дубліравання*, калі яны пацвярджаюць або ўдакладняюць

змест вербальнай часткі; *функцыі контрадыкцыі*, пры якой значэнне, што перадаецца кінемамі, супярэчыць зместу выказванняў людзей; *функцыі рэгулявання*, калі невербальная частка ўдзельнічае ў арганізацыі працэсу камунікацыі. Даследаванне паказала, што роля паравербальных сродкаў выходзіць за межы простага суправаджэння маўленчых актаў, таму гэтыя кампаненты часта выступаюць у *функцыі субстытуцыі*, цалкам або часткова замяшчаючы вербальнае выказванне.

У ходзе аналізу асноўных тыпаў суадносін вербальных і невербальных адзінак камунікатыўнага акту ў кантэксте абраных аўтараў была пацверджана магчымасць іх суіснавання, прычым на першае месца можа выносіцца як слоўны, так і кінесічны кампанент, што не ўплывае на арганічнасць іх функцыянавання ў мастацкім дыскурсе. Так, адзначаецца ўжыванне некаторых самадастатковых жэстаў, якія і не патрабуюць слоўнага пацвярджэння: *кіўнуць галавой, пакруціць галавой* (у значэнні ‘згоды’ ці ‘нязгоды з суб’яседнікам’) разам з адпаведнымі ім моўнымі рэплікамі.

Адзначаны выпадкі аўтаномнага ўжывання паравербальных сродкаў без дадатковага слоўнага суправаджэння ў месцах, дзе вербальны складнік непатрэбны, а кантэкст з’яўляецца адназначным. Таксама вылучана невялікая колькасць прыкладаў, у якіх фіксуюцца супярэчнасці ва ўжыванні вербальнага і невербальнага кампанентаў камунікацыі і ўздзеянне апошняга на рэгуляванне камунікатыўных зносін (да іх адносяцца жэсты дазволу ці забароны размовы, рухі цела, якія паказваюць на гатоўнасць да дыялогу).

Трэба адзначыць, што ступень адпаведнасці паміж моўнымі і невербальнымі паводзінамі вызначае паспяховасць камунікацыі. Паравербальныя адзінкі ў працэсе зносін адыгрываюць важнае значэнне і ў некаторых выпадках з’яўляюцца адзінай крыніцай перадачы інфармацыі і рэгуляцыі камунікацыі [1; 3; 6; 20; 27; 33; 36].

5. Паравербальныя кампаненты зносін – знакавыя моўныя адзінкі, якія характарызуюцца ў мастацкім дыскурсе шэрагам уласцівасцей моўнага знака (полісеміяй, сінаніміяй, варыянтнасцю, антаніміяй).

У рабоце на канкрэтных прыкладах была разгледжана мнагазначнасць невербальных сродкаў камунікацыі і кантэкстуальная абумоўленасць значэння полісемічных адзінак (*развесці рукамі са значэннямі ‘не ведаць’, ‘адчуваць бездапаможнасць’, ‘адчуваць безвыходнасць’, ‘здзівіцца’, ‘збянтэжыцца’*).

Для моўнай рэпрэзентацыі невербальных кампанентаў характэрны таксама сінанімія і варыянтнасць. Сінанімічныя лексемы (*апусціць галаву – павесіць галаву, раскрыць вочы – расплюшчыць вочы*) дазваляюць пісьменнікам пашырыць межы паравербальнай камунікацыі персанажаў, зрабіць яе шматвобразнай і шматаспектнай, даюць магчымасць рэалізаваць семантычныя адценні. Варыянты асобных лексем (*халодныя вочы – халаднаватыя вочы, узняць вочы – прыўзняць вочы*) не нясуць дадатковай інфармацыі, а выкарыстоўваюцца для большага разумення сюжэтнай лініі мастацкага твора, характарыстыкі вобразаў і дакладнага выражэння думак аўтара.

Сярод вербалізаваных невербальных адзінак з’ява антаніміі менш пашыраная, чым астатнія. Такія паравербальныя найменні могуць адрознівацца паміж сабой адным супрацьлеглым па значэнні кампанентам (*падняць галаву – апусціць галаву*) або кампанентным складам сінтаксічнай структуры (*пазіраць мокрымі ад слёз вачыма – усміхацца вачыма*) і вызначаць палярнасць невербальных паводзін у мастацкім тэксце [1–2; 4; 13; 19; 22; 29–31].

6. У якасці ўзнаўляльнай моўнай адзінкі, якая складаецца са слоў, рэпрэзентаванае ў тэксце невербальнае найменне заўсёды выступае як пэўнае структурнае цэлае. Даследаванне паказала, што паравербальныя сродкі з пункту гледжання лексіка-сінтаксічнай структуры могуць быць прадстаўлены аднаслоўным найменнем, словазлучэннем ці сказам. Пры гэтым самымі ўжывальнымі і прадуктыўнымі (72%) у творах беларускіх пісьменнікаў з’яўляюцца дзеяслоўныя словазлучэнні (*тупаць нагамі, працягнуць руку, хмурыць лоб*), якія поўна і лаканічна перадаюць інфармацыю, замацаваную аўтарамі за паравербальнымі дзеяннямі сваіх герояў. Даныя спалучэнні могуць быць як двухкампанентнымі, так і пашырацца за кошт паясняльных слоў (прыметнікаў, якія выступаюць як азначэнні да назоўнікаў) і ўдакладняць семантыку пры дапамозе канкрэтызатараў эмацыянальнага стану (прыслоўяў або спалучэнняў назоўніка з прыназоўнікам).

Асобна былі вылучаны такія структурныя адзінкі, як сказы. Колькасць даных найменняў у аналізуемых тэкстах, у параўнанні з папярэдняй групай, невялікая (17%). Часцей яны выкарыстоўваюцца для апісання візуальнага кантакту з галоўнымі субстантыўнымі кампанентамі *вочы* і *позірк*, а таксама рэпрэзентацыі паставы ў працэсе зносін (*Вочы ліхаманкава блішчэлі; Стаялі, абапіраючыся на кій*). Вельмі часта ў адным сказе прадстаўлена сукупнасць невербальных дзеянняў, якія могуць спалучаць мімічныя, жэставыя, візуальныя кампаненты для рэалізацыі адзінага сэнсу паведамлення (*Шэрыя вочы робяцца жорсткімі, тугія скулы на шчоках выпінаюцца ‘выражэнне злосці’*). Кожная з адзінак, у залежнасці ад месца ўжывання ў тэксце, з’яўляецца дарэчнай і зразумелай.

Аднаслоўныя найменні невербальных сродкаў камунікацыі мала пашыраны ў адзначаных творах (11%). Часцей гэта дзеяслоўныя (*абняць, кіўнуць, махнуць*) або субстантыўныя (*усмешка, абдымкі*) лексемы.

Даследаванне паказала, што кінемы раўназначныя слову не заўсёды поўна адлюстроўваюць семантыку паравербальных дзеянняў герояў твораў, а сказ часта перанасычаны інфармацыяй, таму словазлучэнне найбольш падыходзіць для ўвасаблення невербальных паводзін у мастацкім дыскурсе [1; 3; 5; 7; 9; 11–13; 17; 19; 22; 24].

Рэкамендацыі па практычным выкарыстанні вынікаў

Навуковыя вынікі дысертацыі могуць быць выкарыстаны:

– пры далейшым вывучэнні невербальных сродкаў зносін у беларускіх мастацкіх творах розных аўтараў і часу напісання;

- пры параўнальным вывучэнні вербалізаваных паравербальных кампанентаў камунікацыі беларускай і іншых моў;
- пры складанні лінгвакраіназнаўчых слоўнікаў з апісаннем невербальных паводзін людзей;
- пры правядзенні на філалагічных факультэтах вышэйшых навучальных устаноў спецкурсаў і семінараў па лексікалогіі, стылістыцы, семіётыцы, рыторыцы, тэорыі камунікацыі і лінгвістычным аналізе тэксту;
- пры падрыхтоўцы вучэбных дапаможнікаў і складанні вучэбных праграм па названых дысцыплінах, а таксама пры распрацоўцы тэматыкі курсавых, дыпломных, магістарскіх прац.

Матэрыялы дысертацыі ўкаранёныя ў вучэбны працэс кафедры беларускай мовы УА “Гомельскі дзяржаўны ўніверсітэт імя Ф. Скарыны” (2 акты ўкаранення ад 20.09.2017 г.) (Дадатак Б).

СПІС ПУБЛІКАЦЫЙ САІСКАЛЬНІКА ПА ТЭМЕ ДАСЛЕДАВАННЯ

Слоўнік

1. Чарнышова, А. М. Слоўнік назваў невербальных сродкаў камунікацыі (на матэрыяле твораў І. Мележа, В. Быкава, У. Караткевіча) / А. М. Чарнышова. – Гомель : Гомел. дзярж. ун-т, 2018. – 109 с.

Артыкулы ў рэцэнзуемых перыядычных выданнях

2. Чарнышова, А. М. Структурна-семантычная парадыгма невербальных сродкаў зносін у мастацкім тэксце / А. М. Чарнышова // Изв. Гомел. гос. ун-та им. Ф. Скорины. – 2011. – № 2 (65). – С. 92–97.

3. Чарнышова, А. М. Асноўныя тыпы суадносін кінесічных і вербальных адзінак камунікатыўнага акту ў беларускай мастацкай прозе / А. М. Чарнышова // Весн. Мазыр. дзярж. пед. ун-та імя І. П. Шамякіна. – 2013. – № 2 (39). – С. 127–131.

4. Чарнышова, А. М. Структурно-семантическая характеристика языковых единиц со значением визуального контакта в белорусской художественной прозе / А. М. Чернышова // Мова і культура : навуковий журнал. – Київ : Видавничий дім Дмитра Бураго, 2017. – Вип. 19. – Т. IV. – С. 174–178.

5. Чарнышова, А. М. Моўная рэпрэзентацыя сімптоматычных жэстаў у беларускім мастацкім тэксце (на матэрыяле трылогіі І. Мележа “Палеская хроніка”) / А. М. Чарнышова // Весн. Гродзен. дзярж. ун-та імя Янкі Купалы. Сер. 3. Філалогія. Педагогіка. Псіхалогія. – 2017. – Том 7. – № 2. – С. 44–50.

Артыкулы ў зборніках навуковых прац

6. Анікеева (Чарнышова), А. М. Класіфікацыя паравербальных сродкаў камунікацыі паводле іх функцыянальнай ролі ў рамане У. Караткевіча “Каласы

пад сярпом тваім” / А. М. Анікеева // VIII Міжнар. навук. чытанні, прысвеч. Сцяпану Некрашэвічу : зб. навук. арт. : у 2 ч. / Гомел. дзярж. ун-т, Навук.-даследчы ін-т гісторыі і культуры ўсходнеславянскіх народаў пры ГДУ ; рэдкал.: А. А. Станкевіч (гал. рэд.) [і інш.]. – Гомель, 2007. – Ч. 2. – С. 3–5.

7. Анікеева (Чарнышова), А. М. Моўныя адзінкі са значэннем паравербальнай дзейнасці чалавека ў кантэксце раманаў Ул. Караткевіча “Нельга забыць”, “Хрыстос прызямліўся ў Гародні” / А. М. Анікеева // Творчество молодых 2007 : сб. науч. работ студентов и аспирантов ГГУ им. Ф. Скорины / М-во образования Респ. Беларусь, Гомел. гос. ун-т им. Ф. Скорины ; редкол.: О. М. Демиденко (отв. ред.) [и др.]. – Гомель, 2007. – С. 128–129.

8. Анікеева (Чарнышова), А. М. Паравербальныя сродкі зносін як дадатковы кампанент пры стварэнні вобразаў мастацкага твора на матэрыяле раманаў Ул. Караткевіча / А. М. Анікеева // Творчество молодых 2008 : сб. науч. работ студентов и аспирантов ГГУ им. Ф. Скорины : в 2 ч. / М-во образования Респ. Беларусь, Гомел. гос. ун-т им. Ф. Скорины ; редкол.: О. М. Демиденко (отв. ред.) [и др.]. – Гомель, 2008. – Ч. 2 – С. 136–137.

9. Анікеева (Чарнышова), А. М. Спосабы моўнага выражэння невербальных сродкаў зносін у творчасці Ул. Караткевіча / А. М. Анікеева // Актуальные проблемы филологии : сб. науч. ст. / М-во образования Респ. Беларусь, Гомел. гос. ун-т им. Ф. Скорины ; редкол.: И. И. Морозова (гл. ред.) [и др.]. – Гомель, 2008. – Вып. 1. – С. 3–8.

10. Анікеева (Чарнышова), А. М. Пастава, рухі цела і іх камунікатыўная роля пры стварэнні мастацкага вобраза ў раманах Ул. Караткевіча / А. М. Анікеева // Традыцыі матэрыяльнай і духоўнай культуры Усходняга Палесся : праблемы вывучэння і захавання ў постчарнобыльскі час : зб. навук. арт. / М-ва адукацыі Рэсп. Беларусь, Гомел. дзярж. ун-т; рэдкал.: А. А. Станкевіч (гал. рэд.) [і інш.]. – Гомель, 2009. – С. 152–154.

11. Анікеева (Чарнышова), А. М. Роля невербальных сродкаў камунікацыі пры стварэнні мастацкага вобраза (на матэрыяле раманаў Ул. Караткевіча) / А. М. Анікеева // Христианский гуманизм и его традиции в славянской культуре : сб. науч. ст., посвящ. 200-летию со дня рождения Н. В. Гоголя / Гомел. гос. ун-т им. Ф. Скорины ; редкол.: Т. Н. Усольцева [и др.]. – Гомель, 2009. – Вып. 1. – С. 238–241.

12. Анікеева (Чарнышова), А. М. Фразеалагічныя адзінкі са значэннем паравербальнай камунікацыі ў творах Ул. Караткевіча / А. М. Анікеева // Актуальные проблемы филологии : сб. науч. ст. / М-во образования Респ. Беларусь, Гомел. гос. ун-т им. Ф. Скорины ; редкол.: А. В. Бредихина (гл. ред.) [и др.]. – Гомель, 2009. – Вып. 2. – С. 113–117.

13. Анікеева (Чарнышова), А. М. Моўнае выражэнне невербальных сродкаў зносін у мастацкім тэксце (на матэрыяле раманаў У. Караткевіча) / А. М. Анікеева // Текст. Язык. Человек : сб. науч. тр. : в 2 ч. / Мозыр. гос. пед.

ун-т ім. І. П. Шамякіна ; редкол.: С. Б. Кураш (отв. ред.) [и др.]. – Мозырь, 2009. – Ч. 1. – С. 51–53.

14. Чарнышова, А. М. Характарыстыка кінемнай лексікі паводле яе семантыкі на матэрыяле твораў мастацкай літаратуры / А. М. Чарнышова // Грані роднага слова: зб. мовазнаўч. навук. арт. (да 80-годдзя праф. П. У. Сцяцко) / Гродзен. дзярж. ун-т імя Я. Купалы ; рэдкал.: М. А. Даніловіч (адк. рэд.) [і інш.]. – Гродна, 2010. – С. 316–321.

15. Чарнышова, А. М. Класіфікацыя невербальных сродкаў зносін паводле іх сенсорнага ўспрыняцця ў раманах Ул. Караткевіча / А. М. Чарнышова // Актуальныя праблемы філологіі : сб. науч. ст. / М-во образования Респ. Беларусь, Гомел. гос. ун-т ім. Ф. Скорины ; редкол.: А. В. Бредихина (гл. ред.) [и др.]. – Гомель, 2010. – Вып. 3. – С. 139–144.

16. Чарнышова, А. М. Роля моўных адзінак са значэннем візуальнага кантакту ў тэксце “Палескай хронікі” І. Мележа / А. М. Чарнышова // Нацыянальная мова і нацыянальная культура : аспекты ўзаемадзеяння : навук. зб. да 60-годдзя П. А. Міхайлава / Беларус. дзярж. пед. ун-т ; рэдкал.: В. Д. Старычонок, Д. В. Дзятко [і інш.] – Мінск, 2010. – С. 276–280.

17. Чарнышова, А. М. Моўнае выражэнне візуальнай сістэмы невербальных сродкаў зносін у творах беларускай мастацкай літаратуры / А. М. Чарнышова // Хрысціянскі гуманізм і яго традыцыі в славянскай культуры : сб. науч. ст. / Гомел. гос. ун-т ім. Ф. Скорины ; редкол.: Т. Н. Усольцева [и др.]. – Гомель, 2011. – Вып. 4. – С. 181–186.

18. Чарнышова, А. М. Мова позірку як крыніца інфармацыі аб персанажы мастацкага твора / А. М. Чарнышова // Нацыянальная мова і нацыянальная культура : аспекты ўзаемадзеяння : зб. навук. арт. II Міжнар. навук. канф. / Беларус. дзярж. пед. ун-т ; рэдкал.: В. Д. Старычонок, Д. В. Дзятко [і інш.] – Мінск, 2011. – С. 305–307.

19. Чарнышова, А. М. Невербальная камунікацыя пры дапамозе вачэй на матэрыяле твораў У. Караткевіча / А. М. Чарнышова // Актуальныя праблемы філологіі : сб. науч. ст. / М-во образования Респ. Беларусь, Гомел. гос. ун-т ім. Ф. Скорины ; редкол.: А. В. Бредихина (гл. ред.) [и др.]. – Гомель, 2011. – Вып. 4. – С. 188–193.

20. Чарнышова, А. М. Стылістычная характарыстыка моўных адзінак са значэннем візуальнага кантакту на матэрыяле трылогіі І. Мележа “Палеская хроніка” / А. М. Чарнышова // Хрысціянскі гуманізм і яго традыцыі в славянскай культуры : сб. науч. ст. / Гомел. гос. ун-т ім. Ф. Скорины ; редкол.: Т. Н. Усольцева [и др.]. – Гомель, 2012. – Вып. 5. – С. 152–155.

21. Чарнышова, А. М. Моўнае адлюстраванне камунікатыўных жэстаў і іх семантычныя асаблівасці ў кантэксце мастацкага твора / А. М. Чарнышова // Хрысціянскі гуманізм і яго традыцыі в славянскай культуры : сб. науч. ст. / Гомел. гос. ун-т ім. Ф. Скорины ; редкол.: Т. Н. Усольцева [и др.]. – Гомель, 2012. – Вып. 6. – С. 130–134.

22. Чарнышова, А. М. Асаблівасці моўнага выражэння тактыльных паводзін у працэсе камунікатыўных зносін у беларускай мастацкай прозе / А. М. Чарнышова // *Текст. Язык. Человек* : сб. науч. тр. : в 2 ч. / Мозыр. гос. пед. ун-т им. И. П. Шамякина ; редкол.: С. Б. Кураш (отв. ред.) [и др.]. – Мозырь, 2013. – Ч. 1. – С. 237–239.

23. Чарнышова, А. М. Этыкетныя жэсты і іх моўная рэпрэзентацыя ў беларускім мастацкім тэксце / А. М. Чарнышова // *Актуальныя праблемы сучаснай філологіі і преподавання філолагічных дысцыплін* : сб. науч. ст., посвящ. 100-летию МГУ им. А. А. Кулешова / Могилевс. гос. ун-т им. А. Кулешова ; редкол.: Е. Н. Грушецкая [и др.]. – Могилёв, 2013. – С. 286–289.

24. Чарнышова, А. М. Камунікатыўнае значэнне візуальнага кантакту ў мастацкім тэксце (на матэрыяле рамана У. Караткевіча “Чорны замак Альшанскі”) / А. М. Чарнышова // *Чарнобылем не зарасце* : традыцыі матэрыяльнай і духоўнай культуры Усходняга Палесся : зб. навук. арт. у 2-х ч. / М-ва адукацыі Рэсп. Беларусь, Гомел. дзярж. ун-т імя Ф. Скарыны ; рэдкал.: А. А. Станкевіч (гал. рэд.) [і інш.]. – Гомель: ГДУ імя Ф. Скарыны, 2016. – Ч. 2. – С. 46–55.

25. Чарнышова, А. М. Тыпы камунікатыўных дотыкаў і іх адлюстраванне ў беларускай мастацкай прозе (на матэрыяле твораў У. Караткевіча) / А. М. Чарнышова // “Святло душы і таленту Святло...” : зб. навук. арт. [прысвеч. 70-годдзю з дня нараджэння праф. А. А. Станкевіч] / М-ва адукацыі Рэсп. Беларусь, Гомел. дзярж. ун-т імя Ф. Скарыны ; рэдкал.: А. Е. Ермакова (гал. рэд.) [і інш.]. – Гомель : ГДУ імя Ф. Скарыны, 2016. – С. 184–190.

26. Чарнышова, А. М. Асаблівасці вербалізацыі этыкетных паводзін у мастацкім тэксце (на матэрыяле твораў У. Караткевіча, І. Мележа, В. Быкава) / А. М. Чарнышова // *Нацыянальна-культурны кампанент у літаратурнай і дыялектнай мове* : зб. навук. арт. / Брэст. дзярж. ун-т імя А. С. Пушкіна ; рэдкал.: С. Ф. Бут-Гусаім [і інш.]. – Брэст : БрДУ, 2017. – С. 266–270.

27. Чарнышова, А. М. Невербальная камунікацыя як сродак экспрэсівізацыі мастацкага тэксту / А. М. Чарнышова // *Духоўная спадчына Усходняга Палесся* : зб. навук. арт. / М-ва адукацыі Рэсп. Беларусь, Гомел. дзярж. ун-т імя Ф. Скарыны ; рэдкал.: А. М. Воінава (гал. рэд.) [і інш.]. – Гомель: ГДУ імя Ф. Скарыны, 2018. – С. 230–233.

Матэрыялы навуковых канферэнцый і семінараў

28. Анікеева (Чарнышова), А. М. Мімічнае выражэнне эмоцый і пачуццяў персанажаў у раманах Ул. Караткевіча / А. М. Анікеева // *III Машеровские чтения* : материалы респ. науч.-практ. конф. студентов, аспирантов и молодых ученых, Витебск, 24–25 марта 2009 г. / Витеб. гос. ун-т ; редкол.: А. Л. Гладков (гл. ред.) [и др.]. – Витебск, 2009. – С. 237–239.

29. Чарнышова, А. М. Кантэкстуальна абумоўленая мнагазначнасць паравербальных сродкаў зносін у творчасці Ул. Караткевіча / А. М. Чарнышова // *VII рэспубліканскія Калеснікаўскія чытанні* : матэрыялы

рэсп. канф., Брэст, 15 снеж. 2009 г. : у 2 ч. / М-ва адукацыі Рэсп. Беларусь, Брэст. дзярж. ун-т імя А. С. Пушкіна ; пад агул. рэд. А. С. Кавалюк. – Брэст, 2010. – Ч. 2. – С. 104–106.

30. Чарнышова, А. М. Варыянтнасць і сінанімія назваў невербальных сродкаў зносін у раманах Ул. Караткевіча / А. М. Чарнышова // Надзённыя праблемы лексікалогіі і анамастыкі славянскіх моў : матэрыялы II Міжнар. навук. канф., Мазыр, 22–23 крас. 2010 г. / Мазыр. дзярж. пед. ун-т імя І. П. Шамякіна ; рэдкал.: В. В. Шур (адк. рэд.) [і інш.]. – Мазыр, 2010. – С. 167–168.

31. Чарнышова, А. М. Лексіка-семантычная характарыстыка назваў прасторавых паводзін персанажаў (на матэрыяле рамана І. Мележа “Людзі на балоце”) / А. М. Чарнышова // Мова і літаратура ў XXI стагоддзі : актуальныя аспекты даследавання : матэрыялы рэсп. навук.-практ. канф. маладых вучоных, Мінск, 26 сак. 2010 г. / Беларус. дзярж. ун-т ; рэдкал.: П. І. Навойчык (адк. рэд.) [і інш.]. – Мінск, 2010. – С. 409–412.

32. Чарнышова, А. М. Экстралінгвістычныя сродкі камунікацыі і іх адлюстраванне ў раманах Ул. Караткевіча “Каласы пад сярпом тваім” / А. М. Чарнышова // Беларуская мова і літаратура ў славянскім і этнакультурным кантэксце : матэрыялы рэсп. навук.-практ. канф., Віцебск, 21–22 кастр. 2010 г. / Віцеб. дзярж. ун-т ; рэдкал.: В. І. Русілка (адк. рэд.) [і інш.]. – Віцебск, 2010. – С. 141–143.

33. Чарнышова, А. М. Паняцце вербальнай і невербальнай камунікацыі ў мастацкім тэксце / А. М. Чарнышова // От идеи – к инновации : материалы XVII Респ. студ. науч.-практ. конф., Мозырь, 29 апр. 2010 г. : в 2 ч. / Мозыр. гос. пед. ун-т. ; редкол.: И. Н. Кралевиц (отв.ред.) [и др.]. – Мозырь, 2010. – Ч. 2. – С. 130–131.

34. Чарнышова, А. М. Невербальныя формы выражэння эмоцый на матэрыяле твораў беларускіх пісьменнікаў / А. М. Чарнышова // IV Машеровские чтения : материалы Междунар. науч.-практ. конф. студентов, аспирантов и молодых ученых, Витебск, 28–29 окт. 2010 г. / Витеб. гос. ун-т ; редкол.: А. П. Солодков (гл. ред.) [и др.]. – Витебск, 2010. – Т II. – С. 121–123.

35. Чарнышова, А. М. Структурная характарыстыка моўных адзінак са значэннем візуальнага кантакту на матэрыяле аповесцей В. Быкава / А. М. Чарнышова // Содружество наук. Барановичи-2011 : материалы VII Междунар. науч.-практ. конф. молодых исследователей, Барановичи, 19–20 мая 2011 г. : в 2 ч. / Баранов. гос. ун-т ; редкол.: А. В. Никишова (гл. ред.) [и др.]. – Барановичи, 2011. – Ч. 2. – С. 253–255.

36. Чарнышова, А. М. Вербалізацыя кінем у мастацкім дыскурсе Васіля Быкава / А. М. Чарнышова // Содружество наук. Барановичи-2012 : материалы VIII Междунар. науч.-практ. конф. молодых исследователей, Барановичи, 23–24 мая 2012 г. : в 3 ч. / Баранов. гос. ун-т ; редкол.: А. В. Никишова (гл. ред.) [и др.]. – Барановичи, 2012. – Ч. 1. – С. 199–202.

37. Чарнышова, А. М. Невербальныя сродкі зносін як выражэнне ўнутранага стану герояў мастацкага твора / А. М. Чарнышова // VI Машеровские чтения : материалы Междунар. науч.-практ. конф. студентов, аспирантов и молодых ученых, Витебск, 27–28 сент. 2012 г. / Витеб. гос. ун-т ; редкол.: А. П. Солодков (гл. ред.) [и др.]. – Витебск, 2012. – С. 281–282.

38. Чарнышова, А. М. Рэпрэзентацыя негатыўных эмоцый пры дапамозе невербальных сродкаў зносін у мастацкім тэксце / А. М. Чарнышова // Язык. Общество. Проблемы межкультурной коммуникации : материалы Междунар. науч. конф., Гродно, 20–21 марта 2012 г. : в 2 ч. / Гроден. гос. ун-т им. Я. Купалы ; редкол.: Л. М. Середа (гл. ред.) [и др.]. – Гродно, 2012. – Ч. 1. – С. 119–124.

39. Чарнышова, А. М. Функцыянальнае выкарыстанне невербальных сродкаў зносін у тэксце мастацкага твора / А. М. Чарнышова // Традиционная культура на территории Российско-Белорусского пограничья : историко-этнографический и лингвокультурологический аспекты : материалы XIV Междунар. науч.-практ. конф., Новозыбков, Брянская область, 14–15 нояб. 2012 г. / филиал Брян. гос. ун-та ; редкол.: С. Н. Стародубец [и др.]. – Брянск, 2012. – С. 447–451.

40. Чарнышова, А. М. Семантычныя асаблівасці моўнага выражэння візуальнага кантакту ў творах Васіля Быкава / А. М. Чарнышова // Мова і літаратура ў XXI стагоддзі : актуальныя аспекты даследавання : матэрыялы II Рэсп. навук.-практ. канф. маладых вучоных, Мінск, 22 сак. 2013 г. / Беларус. дзярж. ун-т ; рэдкал.: П. І. Навойчык (адк. рэд.) [і інш.]. – Мінск, 2013. – С. 305–309.

41. Чарнышова, А. М. Стылістычная класіфікацыя кінем у беларускім мастацкім тэксце / А. М. Чарнышова // Актуальныя праблемы мовазнаўства і лінгвадыдактыкі : матэрыялы навук. канф. да 75-годдзя з дня нараджэння праф. Г. М. Малажай, Брэст, 15 сак. 2013 г. / М-ва адукацыі Рэсп. Беларусь, Брэст. дзярж. ун-т імя А. С. Пушкіна ; рэдкал.: М. І. Новік [і інш.]. – Брэст, 2013. – С. 88–90.

42. Чарнышова, А. М. Семантычная характарыстыка эмацыянальных жэстаў у беларускай мастацкай прозе / А. М. Чарнышова // Традыцыі матэрыяльнай і духоўнай культуры Усходняга Палесся : праблемы вывучэння і захавання ў постчарнобыльскі час : матэрыялы IV Міжнар. навук. канф., Гомель, 31 мая 2013 г. / М-ва адукацыі Рэсп. Беларусь, Гомел. дзярж. ун-т імя Ф. Скарыны ; рэдкал.: А. А. Станкевіч (гал. рэд.) [і інш.]. – Гомель, 2013. – С. 195–199.

43. Чарнышова, А. М. Кінесічныя сродкі ў мастацкім тэксце (на матэрыяле прозы У. Караткевіча) / А. М. Чарнышова // Моўная адзінка ў кантэксце часу : матэрыялы II Рэсп. навук.-практ. канф., Брэст, 18 лістап. 2016 г. / Брэст. дзярж. ун-т імя А. С. Пушкіна ; рэдкал.: Л. В. Леванцэвіч [і інш.]. – Брэст, 2016. – С. 150–154.

РЭЗІЮМЭ

Чарнышова Анастасія Міхайлаўна

Моўная рэпрэзентацыя невербальных паводзін персанажаў у беларускай мастацкай літаратуры (на матэрыяле твораў В. Быкава, У. Караткевіча, І. Мележа)

Ключавыя словы: міжасабовая камунікацыя, семіётыка, паралінгвістыка, кінесіка, невербальныя сродкі зносін, вербалізаваныя кінемы, жэсты, міміка, візуальны кантакт, рухі цела, пастава, камунікатыўныя і сімптаматычныя жэсты, структурна-семантычная парадыгма, кантэкстуальная абумоўленасць.

Мэта даследавання – выявіць спосабы моўнай рэпрэзентацыі невербальных паводзін персанажаў і вызначыць структуру, семантыку, функцыянальную ролю паравербальных кампанентаў у творах В. Быкава, У. Караткевіча і І. Мележа.

Метады даследавання: апісальна-інтэрпрэтацыйны, структурна-семантычны аналіз тэксту, метады суцэльнай выбаркі матэрыялу з тэксту, метады статыстычнай апрацоўкі моўнага матэрыялу.

Атрыманыя вынікі і іх навізна: упершыню на матэрыяле мастацкіх твораў беларускіх пісьменнікаў-класікаў (В. Быкава, У. Караткевіча, І. Мележа) даследуюцца спосабы вербалізацыі невербальных камунікатыўных паводзін, іх сінтагматычныя і парадыгматычныя адносіны, а таксама структурныя асаблівасці моўнай рэалізацыі паравербальных кампанентаў у тэксце. Важным і новым для беларускага мовазнаўства з’яўляецца апісанне моўнай рэпрэзентацыі невербальных камунікатыўных паводзін персанажаў у мастацкім дыскурсе з улікам іх сувязі з моўнай сістэмай, а таксама спроба вызначэння ўніверсальных асаблівасцей выкарыстання паравербальных сродкаў зносін, уплыву нацыянальнага характару народа на іх ужыванне ў мастацкім тэксце.

Рэкамендацыі па выкарыстанні атрыманых вынікаў. Навуковыя вынікі дысертацыі могуць быць выкарыстаны пры далейшым даследаванні апісанняў невербальных сродкаў зносін у беларускім мастацкім тэксце; пры параўнальным вывучэнні паравербальных кампанентаў камунікацыі беларускай і іншых моў; пры складанні лінгвакраіназнаўчых слоўнікаў з апісаннем невербальных паводзін людзей; пры правядзенні на філалагічных факультэтах вышэйшых навучальных устаноў спецкурсаў і семінараў па лексікалогіі, стылістыцы, семіётыцы, рыторыцы, тэорыі камунікацыі і лінгвістычным аналізе тэксту; пры падрыхтоўцы вучэбных дапаможнікаў і складанні вучэбных праграм па названых дысцыплінах, а таксама пры распрацоўцы тэматыкі курсавых, дыпломных, магістарскіх работ.

Галіна выкарыстання: мовазнаўства, семіётыка, рыторыка, тэорыя камунікацыі, лінгвакультуралогія.

РЕЗЮМЕ

Чернышова Анастасия Михайловна

Языковая репрезентация невербального поведения персонажей в белорусской художественной литературе

(на материале произведений В. Быкова, В. Короткевича, И. Мележа)

Ключевые слова: межличностная коммуникация, семиотика, паралингвистика, кинесика, невербальные средства общения, вербализованные кинемы, жесты, мимика, визуальный контакт, движения тела, позы, коммуникативные и симптоматические жесты, структурно-семантическая парадигма, контекстуальная обусловленность.

Цель исследования – выявить способы языковой репрезентации невербального поведения персонажей и определить структуру, семантику, функциональную роль паравербальных компонентов в произведениях В. Быкова, В. Короткевича и И. Мележа.

Методы исследования: описательно-интерпретационный, структурно-семантический анализ текста, метод сплошной выборки материала из текста, метод статистической обработки языкового материала.

Полученные результаты и их новизна: впервые на материале художественных произведений белорусских писателей-классиков (В. Быкова, В. Короткевича, И. Мележа) исследуются способы вербализации невербального коммуникативного поведения, их синтагматические и парадигматические отношения, а также структурные особенности языковой реализации паравербальных компонентов в тексте. Важным и новым для белорусского языкознания является описание языковой репрезентации невербального коммуникативного поведения персонажей в художественном дискурсе с учетом их связи с языковой системой, а также попытка определения универсальных особенностей использования паравербальных средств общения, влияния национального характера народа на их употребление в художественном тексте.

Рекомендации по использованию полученных результатов. Научные результаты диссертации могут быть использованы при дальнейшем исследовании описаний невербальных средств общения в белорусском художественном тексте; при сравнительном изучении паравербальных компонентов коммуникации белорусского и других языков; при составлении лингвострановедческих словарей с описанием невербального поведения людей; при проведении на филологических факультетах высших учебных заведений спецкурсов и семинаров по лексикологии, стилистике, семиотике, риторике, теории коммуникации и лингвистическом анализе текста; при подготовке учебных пособий и составлении учебных программ по названным дисциплинам, а также при разработке тематики курсовых, дипломных, магистерских работ.

Отрасль использования: языкознание, семиотика, риторика, теория коммуникации, лингвокультурология.

SUMMARY

Anastasia M. Chernyshova

Language representation of nonverbal behavior of the characters in the Belarusian literature

(based on the works of V. Bykov, V. Korotkevich, I. Melezh)

Key words: interpersonal communication, semiotics, paralinguistic, kinesic, cognitive science, non-verbal communication, verbalized cinema, gestures, facial expressions, eye contact, body movement, posture, communication and symptomatic gestures, structural-semantic paradigm, contextual conditionality.

The aim of the research is to identify ways of linguistic representation of nonverbal behavior of characters and to determine the structure, semantics, functional role of paraverbal components in the works of V. Bykov, V. Korotkevich and I. Melezh.

The methods of the research: descriptive, interpretational, structural and semantic analysis of the text, continuous sampling of material from the text, statistical processing of linguistic material.

The results obtained and their novelty: the methods of verbalization of non-verbal communicative behavior, their syntagmatic and paradigmatic relations, as well as the structural features of the linguistic realization of the paraverbal components in the text are studied for the first time on the basis of the material of the works of Belarusian classical writers (V. Bykov, V. Korotkevich, I. Melezh). Important and new for Belarusian linguistics is the description of the linguistic representation of nonverbal communicative behavior of the characters in the artistic discourse, taking into account their connection with the language system, as well as the attempt to determine the universal and author's features of the use of paraverbal means of communication, the influence of the national character of the people on their use in the literary text.

Recommendation for further use of the received results. The scientific results of the thesis can be used in the further study of the descriptions of non-verbal communication in the Belarusian literary text; a comparative study of verbalized kinesic component of communication with Belarusian and other languages; while compiling linguistic dictionaries describing nonverbal behavior; in conducting at the philological faculties of higher educational institutions of special courses and seminars on lexicology, stylistics, semiotics, rhetoric, communication theory, and linguistic analysis of the text; in the preparation of textbooks and curriculum in these disciplines, and in defining the topic term papers, theses, magister's projects.

The sphere of application: linguistics, semiotics, rhetoric, communication theory, cultural linguistics.